

GÖZETİM TOPLUMUNUN YÜKSELİŞİ: ENFORMASYON TOPLUMUNDAN GÖZETİM TOPLUMUNA

Uğur DOLGUN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

ABSTRACT

This study targets to analysis of the fact of 'surveillance' as one of the main tool of social control during human history and practices of the 'surveillance society' which today begins to surround individuals from all directions. Study also includes description of the social structure illustrated in anti-utopias and appearing as a new trend supported by the information technologies. It also evaluates theories about current situations in terms of today. In this context, subject, in its practical and theoretical orientations, aims at both analysing surveillance practices theoretically through philosophical and socio-economic theories and demonstrating practices of the surveillance society which becomes evident in daily life through possibilities provided by these technologies. Conclusion of the study supports taken hypothesis. According to it, a kind of society which is controlled by powers avoiding use of violence as much as possible, but also showing totalitarian characteristic becomes much more apparent day by day.

Key Words: *Information Technology, New Capitalism, Power, Privacy, Surveillance, Surveillance Societies.*

GİRİŞ

Günümüzde inanılmaz bir hızla gelişen teknolojiyle birlikte, gündelik yaşamın dinamikleri de dönüşüme uğramakta ve 'enformasyon toplumu' olarak adlandırılan mevcut toplum yapısının giderek 'gözetim toplumu'na dönüşmekte olduğu yönündeki görüşler ağırlık kazanmaktadır. Sanayi devrimiyle buharlı makinelerin yol açtığı sosyo-ekonomik değişimin benzerini, bugün de -çok daha sarsıcı bir biçimde- enformasyon teknolojileri sergilemekte ve 'bilgi parmaklarımızın ucunda' sloganıyla yepyeni bir dönem başlamaktadır. Artık gündelik yaşamdaki her şey, -ekonomi, çalışma hayatı, toplumsal ve idari hizmetler, eğitim, cemaatleşme, vs. gibi- sanal bir ortama taşınırken, insanlar internete girdikleri anda ucu bucağı olmayan bir dünyaya açılmaktadırlar.

Bilgiye ulaşım ve iletişim alanlarında sergilediği 'anarşist' karakteristiklerle özgürlükçü bir ortama yol açacağı düşünülen yeni dönemde; beklentilerin tam aksine, insanlığın 'elektronik panoptisizm' içinde sıkı bir gözetim sürecine girmekte olduğu görüşleri sosyal teori içinde yeni tartışmaları da gündeme getirmektedir. Böylece, post-modern bir özgürlükler çağı olması beklenen günümüzde, tüm ibreler gözetim toplumundan yana kaymaya başlarken; kamusal ve özel yaşamda beliren özgürlük/mahremiyet ihlalleri paralelinde, -teknoloji temelli- yeni iktidar yapıları ortaya çıkmaktadır. Bu, insanların neredeyse tümünün kayıt altına alındığı ve her hareketlerinin /

iletişimlerinin sürekli izlenmeye başlandığı günümüz için, ütopyanın karşı-ütopyaya dönüşmesi anlamına da gelmektedir. Modern toplumlarda bireyler, dünyaya geldikleri andan itibaren toplumsal yaşamın her aşamasında sistematik şekilde kayıt altına alınmaktadırlar. Günümüzde enformasyon teknolojileri de, cep telefonlarının dinlenmesi, akıllı (*smart*) kartlar yoluyla ekonomik işlemlerin denetim altına alınması ve bu yolla çıkarılan tüketim/tüketici profillerinin veri bankalarında depolanması, şehirlerin ya da en azından işlek alanların kameralarla donatılması, internette ziyaret edilen web sitelerinin izlenmesi ve elektronik postaların okunması gibi çeşitli yöntemlerle iktidarların toplumsal denetim ve gözetim güçlerini en üst noktalara taşımaktadırlar. Bu bağlamda, toplumsal denetimin başlıca araçlarından biri olan ve sosyal bilimlerde en genel biçimiyle ‘sistematik izleme’¹ olarak tanımlanan gözetim olgusu, her ne kadar enformasyon teknolojilerinde ortaya çıkan gelişmelere paralel olarak inanılmaz bir devinim yaşamış ve özellikle 11 Eylül saldırıları sonrasında -güvenlik perdesi ardında- önce hukuksal alanın ve ardından da bireysel mahremiyetlerin ihlaline yol açmışsa da; gündelik yaşamdaki pratikleri ilk çağlara, toplumsal ve felsefi alandaki kökenleri ise -hukuk felsefesi alanındaki metinlerinde cezalandırma konusunu ele alan ve toplumsal reform alanındaki görüşleriyle- on sekizinci yüzyıla damgasını vuran İngiliz düşünür Jeremy Bentham'a kadar uzanır.

Küresel terör kaynaklı saldırılar sonrasında resmi otoriteler tarafından sık sık dile getirilen ‘gözetleme alanında ne kadar zayıf olunduğu’ yönündeki görüşler, temelde *totaliter bir toplum düşününün meşrulaştırıcı ifadeleri* olmaktan öteye gitmiyor. Bir yandan Üsâme Bin Ladin'in ele geçirilememesi ve bununla bağlantılı olarak giderek daha geniş bir coğrafyada etkili olmaya başlayan küresel terör olaylarında teröristleri izlemekte ve yakalamakta ne kadar etkisiz olunduğu iddiaları öne çıkarken; diğer yandansa, Bentham'ın ilgili kuramından yola çıkarak ‘panoptikon’ metaforunu sosyal bilimlere sokan Foucault'nun konuyu siyasi iktidar temelinde ele alarak ‘otorite, devlet, devlet aygıtları’ yönündeki çözümlenmeleri görmezden geliniyor. Panoptisizm temelli gözetimi, hakları askıya alma ve yaşamı kesintiye uğratmayı sağlayan bir iktidar ilişkisi içinde, topluma dönük evrensel bir göz kavramlaştırmasından yola çıkarak algıyorsak; günümüzde yüksek teknolojinin buna yönelik olarak sağladığı imkanları anlamlandırmak da o kadar kolay olur.

Bu çalışmada, çeşitli kuramcılarca ‘enformasyon toplumu’ olarak adlandırılan sosyo-ekonomik ve siyasi yapının giderek ‘gözetim toplumu’na kaymasının altında yatan temel etkenlerin ortaya konması amaçlanmıştır.

ENFORMASYON TOPLUMU VE GÖZETİM PRATİKLERİ

Bugün teknoloji alanında ortaya çıkan yenilikler genelde olumlu bir değişimi ifade etmekle birlikte, toplumsal alanda bazı radikal dönüşümlere de yol açmakta; enformasyon toplumu gibi iyimserlik kokan kavramlar, iktidarların ve egemen kesimlerin toplum üzerindeki denetimi ele geçirme amaçlı uygulamalarıyla birlikte gözetim toplumunun habercileri haline gelmektedir. Orwell ve Foucault gibi düşünürlerin gözetim üzerine kurulu disiplinler toplumları, telekomünikasyon ve uydu çağının teknolojik olanaklarıyla daha da belirginleşmekte ve netlik kazanmaktadır. Bu durum aynı zamanda, gözetim toplumunun çok yakın olduğu yönündeki öngörülerini de yansıtmaktadır. Nihai aşamada, enformasyon teknolojileri ile ‘yeni ekonomi’nin karakterize ettiği enformasyon kapitalizminin, insanlığa sadece sanal bir özgürlük sunacağı görüşleri giderek yaygınlaşmaktadır. Günümüzde enformasyon teknolojilerini üretme gücüne sahip olan gelişmiş ülkeler, bir yandan bu teknolojileri ihraç ederek ekonomilerinde büyük atılımlar gerçekleştirirken, diğer yandan da bu teknolojilere dayalı gözetim sistemleri aracılığıyla küresel liderliğe oynamaktadırlar. Buna paralel olarak, temelinde ‘*yönlendirilmiş*’ bir karakteristik

¹ Veysel Bozkurt, ‘Gözetim ve İnternet: Özel Yaşamın Sonu mu?’, *Birikim Dergisi*, Ağustos 2000, No:136, s.72.

taşıyan enformasyon teknolojileri, hem insanlığın hem de gelişmişlik düzeyini tamamlayamamış ülkelerin denetimine yönelik bir amaç taşımaktadırlar.

Bu bakımdan, doğal bir gelişim seyri izlediği kabul edilen birçok teknolojik ve ekonomik gelişmenin, aslında kişisel yaşamın tüm işlevlerini gözetim altında tutma ya da insanlığı reşit olmayan bireylere dönüştürme hedefi güttükleri görülmektedir. Bir nimet olmanın yanında bir tehlike olarak da beliren bu teknolojiler; küresel anlamda, egemen kesimlerin insanlığı tarihte görülmemiş biçimde kontrol altına almasını sağlayan gizli silahlardır. Bunların başında, kişisel bilgisayar-televizyon-telefon ve faks gibi teknolojileri tek bir cihaz içinde bir araya getiren, çok işlevli ‘tümleşik sistemler’ gelmektedir. Bu sistemler sayesinde, insanların evden çıkmasına gerek kalmayacak, tüm işlemler birkaç tuşa basarak tek bir araç yoluyla evden yapılabilecektir. Böylece bireyler bilgisayarda televizyon seyredebilir ve radyo dinleyebilir, telefon görüşmeleri ile posta hizmetlerini net üzerinden gerçekleştirebilir, bankacılık işlemlerini ve her çeşit ödemeyi evden yapabilir hale gelmişlerdir; buna ilave olarak, internet aracılığıyla tüm dünyayı dolaşabilme, her türlü bilgiye erişme veya dünya üzerindeki çeşitli mağazalardan alışveriş etme imkanları da bulunmaktadır. Gündelik ve zorunlu gereksinimleri birkaç tuşa basarak internet üzerinden karşılayabilme imkanı, ev merkezli bir dünyanın kapılarını da aralamaktadır. İnsanları kapalı ve belli bir mekan içine kendi rızalarıyla hapsederek rahatça gözetim altında tutma hedefi, her zaman için iktidarların -tüm zamanlardaki- başlıca hayallerinden biri olmuştur. Bu anlamda enformasyon teknolojileri, basit bir kavramsallaştırmayı ifade etmekten öte, söz konusu gelişmeler doğrultusunda bir ‘ideoloji’ haline dönüşmektedirler.

Bu makalenin üzerine temellendiği gözetim faaliyetleri, yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayan ve yüksek teknoloji sayesinde vücut bulan bir alanı kapsar. Gözetim pratikleri, insanlık tarihi kadar eskiyse de; bir çağ dönümüne denk gelen gözetim toplumu, telekomünikasyon/bilgisayar/uydu ve genetik teknolojileri üzerinde yükselir. Devinimi hala süren ve nerede son bulacağı bilinemez gibi görünen bu sürecin *şu an için* ulaştığı en son ve en radikal nokta, biyo-teknoloji içindeki genetik mühendisliği ve insan genomu projelerinde görülmektedir. Bireylerin biyolojik özellikleri yoluyla denetimlerini içermesinden dolayı *biyolojik gözetim* olarak da adlandırılabilir olan bu faaliyetlerin temeli, her ne kadar Soğuk Savaş döneminde NSA’nın geliştirmiş olduğu ‘sinyal istihbaratı’ (*signal intelligence*) çalışmalarına kadar geri götürülebilirse de; günümüzdeki asıl karakteristiklerini, İnsan Genomu Projesi doğrultusunda ulusal düzeyde DNA veri tabanlarının oluşturulmaya başlanması ile bazı suçluların -özellikle tecavüz gibi suçlardan hüküm giyenlerin- derileri atlarına yerleştirilen çipler yoluyla sürekli olarak izlenmelerini öngören sistemler ve/veya kamu için ciddi tehlike oluşturmayan suçluların cezalarını evlerinde çekmelerine imkan tanıyan ‘elektronik künyeleme’ gibi uygulamalar oluşturmaktadır. Ancak enformasyon toplumundan gözetim toplumuna yönelik söz konusu kaymayı anlamlandırabilmek için, öncelikle bu geçiş sürecinin dinamikleri üzerinde durmak gerekir.

ENFORMASYON TOPLUMUNUN DİĞER YÜZÜ

İnsanlığın sınai ilerleme aşamasında attığı ilk adımlardan biri, üretimde insanın adale gücünü ikame etmek olmuştur. İlk dönemlerde, saban kullanan adamın yerine evcil yük hayvanları geçmiş; daha sonraları da buharlı ve dizel motorlar, bunların üretimdeki gücünü ikame etmiştir. Ancak her iki durumda da, insanın rehberliğine ve gücüne mutlak olarak ihtiyaç duyulmuştur. Sanayi toplumunun en karakteristik örneği olan Ford’un otomobil montaj hattında, üretimdeki bir arabanın bütün civata ve somunlarının tek tek insan eli tarafından sıkıştırılması gerekiyordu; ardından gelen on yıllarda da, imalat aşamasındaki hiçbir gelişme üretimde insan elinin ve kol gücünün zorunluluğunu ortadan kaldıramamıştır. Ancak 1980’lerde bilgisayarların yaygınlık kazanmasıyla bu durum kökten bir değişime uğramıştır. Makinelere koşulan mekanik adale gücü, bilgisayar sayesinde kontrol edilebilir hale gelmiş; bilgisayarlar sahip oldukları özellikler yoluyla,

duyabilir/görebilir ve karmaşık tüm süreçlerin içinde insanı yönlendirebilir bir güce kavuşmuştur. Bunun sonucunda gerek bilgisayarlar gerekse diğer enformasyon teknolojileri, özgül problemlerin üstesinden gelmeye; daha da önemlisi, gerektiğinde yeni toplumsal yapının dinamiğini oluşturan enformasyonu ya da insanı/ toplumu yönlendirmeye başlamıştır.² Enformasyonun ya da toplumun, bilgisayarlar ve/veya bilgisayar ağlarının kontrol edilmeye başlanması, bir yandan toplumsal iktidarın daha da güçlenmesine yol açarken, diğer yandan da söz konusu iktidar güçleri üzerinde hiçbir söz hakları bulunmayan sıradan insanların paranoyalarını en üst düzeylere taşımıştır. Bireylerin ve toplumun, egemen güçlerin denetiminde ve yüksek teknolojinin sunduğu imkanlar yoluyla gözetimi üzerine temellenen bu paranoyalar, yirminci yüzyılın başlarında düşünsel ve yazınsal alandaki çeşitli eserlerde karşı-ütopya olarak hayat bulurken; yüzyılın sonlarına doğru da, -enformasyon teknolojilerinin gelişimi paralelinde- Giddens, Flaherty ve Lyon'un başını çektiği akademisyen ve kuramcılarca yoğun şekilde ele alınmaya başlanmıştır.

Bazı kuramcılar, enformasyon çağında yaşamayı 'tünel tasarımı' ile benzeştirmişlerdir. Onlara göre, günümüz toplumunda yaşamak 'tünel vizyonlu' bir sürücü ile seyahat etmeye benzer; buradaki yeti noksanlığının çeperdeki görsel alanla teması kesmesinden dolayı, kişi yalnızca gitmek istediği yönü görür ve yan tarafta olanları fazla takip edemez. Benzer şekilde, enformasyon teknolojilerini hiçbir şekilde sorgulamadan sadece geleceğe odaklanılırsa; bu merkezi(yetçi) odaklanma, çeperdeki bulanık unsurları -bağlam, tarihsellik, toplumsal kaynaklar, arka plan, zararlı ve olumsuz getiriler, vb.- kaçınılmaz şekilde bir kenara iter. Oysa çeperdeki unsurlar, bir denge ve bakış açısı sağlarlar. Enformasyon teknolojilerinin ardında yatan bu ipuçlarını görmezden gelmek, insanlığı sadece tek yönlü ve dar bir görüş açısından kaynaklanan yanılgılar dünyasına götürmekle kalmaz; aynı zamanda, 'tünel tasarımı' olarak adlandırılan ve sonunda herkesin kurban haline geldiği yarı kör bir tasarıma götürür.³ Günümüz, enformasyonla ilgili endişelerin tüm yönleriyle ele alınıp analiz edildiği değil, daha fazla enformasyon sunularak giderilmeye -ya da saptırılmaya, boğulmaya- çalışıldığı bir durum arz etmektedir. Söz konusu durum, *sonunda dönüp kişileri vuran yeni yeni teknolojiler üretmekte ve mevcut sorunları bu şekilde absorbe etmektedir*. Böylece, bu teknolojilerle sorunlar çözülememekte veya çözülen sorunlar kadar yenileri ortaya çıkmaktadır.⁴ Söz konusu teknolojileri bu kadar ürkütücü kılan da, hesapta olmayan veya ilk bakışta fark edilemeyen sonuçlarının, aslında enformasyon teknolojilerinin kendisinden değil, odağın dışındaki -iktidar temelli- kaynaklardan doğmasıdır. Bu aşamada asıl olan, teknolojinin sonuçlarını hesaba katarken; enformasyon teknolojisinin, toplum üzerinde etkili olan 'güç' ve 'iktidar' sahiplerini temsil ettiğini anlamaktır.⁵

'Modern enformasyon teknolojisinin mutlaka demokratikleştirici olduğuna ilişkin söylemlere rağmen, enformasyon teknolojisinin son on veya yirmi yıl içindeki üretkenlik artırıcı bir dizi temel uygulaması, son derece merkezileştirilmiş veri sistemlerini gerektirmiştir. Bunların başarılı olmasının nedeni, tüm parçaların yukarıdan dayatılan tek bir mimariye itaat etmesidir.'

Anlaşılabileceği gibi, asıl sorunsal teknoloji olmaktan öte, bir yönetim ve iktidar sorunsalıdır. Günümüzde, söz konusu güçlerce yüceltilen 'enformasyon toplumu efsanesi', daha zengin ve/veya alternatif açıklamaların sesini ısrarla boğmaktadır. Bu nedenle, toplumsal dönüşüme yol açan değişim nedenleri, enformasyon olgusundan çok daha fazlasını içerirken; bu efsane, toplumun, söz konusu dönüşümlerin karakteri ile bunların arkasındaki güçleri görmesini engellemektedir. Ayrıca iktidar merkezleri, sahip oldukları gücü elinde tutabilmek için sadece toplumu değil,

² William Knoke, *Bold New World*, (New York: Kodansha International, 1996), s. 96.

³ John S. Brown and Paul Duguid, *The Social Life of Information*, (Watertown: Harvard Business School Press, 2002), s. 13.

⁴ Edward Tenner, *Why Things Bite Back: Technology and the Revenge of Unintended Consequences*, (New York: Vintage Books, 1997), s. 46.

⁵ Francis Fukuyama and Abram Shulsky, *The 'Virtual Corporation' and Army Organization*, (Santa Monica: CA: Rand, 1997)'den aktaran: Brown and Duguid, *The Social....*, s. 36.

enformasyonu da biçimlendirme ve yönlendirme kaygısı içindedirler. Bu bağlamda enformasyon teknolojileri, topluma ve insanlığa yönelik olarak, iki farklı yaklaşımı gündeme getirmektedir: Birincisi, *totaliter* bir nitelik arz etmekte ve enformasyon teknolojilerinden yararlanılarak, bireylerin istatistiksel/sayısal verilere indirgenmeleri yoluyla gözetim altına alınmalarını içermektedir. İkincisi ise, *liberal* bir karakteristik sergileyerek, enformasyon teknolojilerinin çoğulcu ve demokratik amaçlarla kullanımını öngörmektedir. Ancak konu, tüm toplum yüzeyine kılcal damarlarla nüfuz etmiş güç ve iktidar ilişkileri bağlamında ele alındığında, ki günümüz toplumunun sosyo-ekonomik ve siyasi yapısı içinde bunun aksini düşünmek pek mümkün değildir, ağırlık ve/veya geçerlilik kazanan öngörü ilki olacaktır. Diğer yandan, enformasyon toplumunun yapısal özellikleri, internetin ve küresel medyanın artık her eve girmeye başlamasıyla, çoğulcu ve çok sesli bir toplum yapısını dayatmıştır. Demokrasinin olmazsa olmaz bir niteliği olan çoğulcu ve çok sesli toplum yapısı ise, sistemin -veya iktidarların- her zaman şüpheliyle yaklaştıkları ve mutlak olarak denetim ve gözetim altına almak istedikleri bir toplum düzeninin ifadesidir. Bu noktada, insanlığı tek yönlü -ve determinist- bir bakış açısına sürükleyen merkezi(yetçi) odaklanmanın tuzağına düşmemek, bir dengenin ve toplumsal olarak daha rasyonel bir duruşun sağlanması açısından çeperdeki tüm unsurları görebilmek için; tali yollar aracılığıyla da olsa, konuyu asıl hedefine taşıyacak diğer etkenleri ortaya koymak gerekir.

BİLİMSEL ETKİNLİKLERİN İKTİDARLARIN GÜCÜYLE BÜTÜNLEŞMESİ

İnsanlık tarihi açısından, Aydınlanma Dönemi bir dönüm noktası olmuştur. Bilimsel düşünce ile yöntem, akademik ve toplumsal alanlarda belirleyici etken olarak büyük bir dinamizme kavuşurken, aynı zamanda ilerleme misyonu ve insanlık açısından da büyük vaatlerde bulunmuştur. Felsefi düşüncedeki dönüşümle, entelektüel gelişme yönünde olağanüstü bir önem kazanan bilim; insanların dünyayı akıl ve ampirik araştırmalar yoluyla kontrol altına almaları ve anlamlandırmaları sayesinde, insanlığa daha rasyonel ve daha iyi bir dünya sunmayı hedeflemiştir.⁶ Bilimin özgürlükçü bir ortama kavuşması ve -akademik anlamda- insanlığın hizmetine girmesiyle, irrasyonel tutumlar ve geleneksel otoriteye dayalı güç kalıpları kırılırken, dünyanın daha yaşanılır ve mutlu bir yer olacağı varsayılmıştır. Ancak bu dönemde, daha çok entelektüel birikimler ile akademik uğraşların meyvesi olan bilimsel çalışmalar, düşünsel alandaki 'teorik' karakteristiklerini sanayi devrimiyle birlikte kaybetmeye başlamışlar ve teknolojiyle kurdukları uyumlu birliktelik sonrasında, daha 'pratik' ve 'eylemsel' bir niteliğe bürünmüşlerdir:

Rostow, sanayi devriminin ortaya çıkışında hayati bir rol oynayan ve önceki uygarlıklarda bulunmayan üç temel etkenden bahseder: Birincisi, tabiatın anlaşılabilirliği ve bu yolla ona egemen olunabileceği yönünde bir fikre sahip olunmasıdır; sanayi devrimiyle birlikte bireyler, tabiat kanunlarının matematiksel araştırmalar sayesinde bilinebileceğinden hareketle, tabiat üzerinde yeni bir iktidara sahip oldukları duygusuna kapılmışlardır. İkincisi, yeni bilim adamları artık sadece matematikçi değil, aynı zamanda da araştırmacı ve deneycidirler; bunların mikroskop, termometre, barometre, vb. gibi aletlere ihtiyaçları vardır. Dolayısıyla, bilim adamları ile alet yapan zanaatkarlar birlikte çalışmaya başlamışlar, modern bilimle birlikte bu iki kesim arasındaki bağ güçlenmiştir. Bunun en bilinen örneği, buhar makinesini icat eden Watt'ın bilim adamlarıyla birlikte çalışan bir alet yapımcısı olmasıdır. Üçüncüsü ise, bilim adamları/mucitler ve sermayedarların aynı kulüplerde bir araya gelmeleri olmuştur. Bunlar, sosyo-ekonomik yapıda köklü bir dönüşüme yol açmıştır.⁷ Bunun yanında, ilk hesap makinesi ile bilgisayarın tasarımlarına -teorik olarak sadece kağıt üzerinde kalmış olsalar da- daha on dokuzuncu yüzyılın

⁶ George Ritzer, 'Sosyoloji Teorisinin Gelişiminde Toplumsal ve Entelektüel Güçler', *Sosyo-Ekonomik Perspektif*, Derl. ve Çev: Uğur Dolgun, (Bursa: Asa Yayınları, 2001), s. 40.

⁷ W. W. Rostow, 'Sanayi Devrimi Nasıl Başladı', *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 30. Cilt, Eylül-Ekim 1971, No: 14'den aktaran; Veysel Bozkurt, *Enformasyon Toplumu ve Türkiye*, (İstanbul: Sistem Yayınları, 2000), s. 5.

başlarında imza atan ve ‘bilimsel yönetim’ ilkeleriyle yeni bir dönemi başlatan Taylor’un çalışmalarına da ilham kaynağı olan Cambridge Üniversitesi matematik profesörü Charles Babbage, 1832 yılında yazdığı *Economy of Machinery and Manufactures* adlı eserinde kuramsal bilginin üretim etkinliklerinin hizmetine girmesini öngören geniş çaplı bir sınai planlama projesini ortaya koymuştur. Bu proje, sermaye sahiplerinin insan emeğine olan ihtiyaçlarını asgari düzeye indirgemek için, kafa ve kol emeğini otomatikleştirme amacı taşıyordu. Dönemsel koşulların şekillendirdiği atmosfer içinde, Babbage’nin meslektaşısı olan Ure de 1835 yılında yayınladığı *The Philosophy of Manufacture*’un sonuç bölümünde şunları söylüyordu: ‘*Sermaye, bilimi kendi hizmetine soktuğunda, emeğin dik başı uysallıkla boyun eğmeyi öğrenecektir.*’⁸ Bilimsel icatlar ile teknolojik uygulamalar arasında giderek sistematikleşen bir ilişkinin kurulmaya başlandığı, gücün ve servetin bilgiye bağımlı hale geldiği, makinelerin hem kurtarıcı hem de tahakkümcü bir potansiyeli ifade ettiği bu dönemin eleştirisini yapan Marks, ‘...*gerçek servetin yaratılmasının, emek zamanı ve istihdam edilen emek miktarından çok, bilimin genel durumu ve teknolojinin ilerlemesine bağımlı olması*’⁹ anlamına geldiğini söyler. Buna göre, bilimin sistematik olarak sanayiye uygulanmaya başlaması ve teknolojik yeniliklerin süreklilik kazanması sonrasında; sömürü, iş saatlerinin ‘mutlak’ olarak uzatılması yerine üretkenliğin ‘nispi’ bir şekilde yoğunlaşması üzerinde odaklanacaktır.¹⁰ Frankfurt Okulu’nun ‘eleştirel kuramı’nda belirtildiği gibi, Aydınlanma döneminin iyimser atmosferi içinde insanlığın yoksulluktan ve batıl inançlardan kurtuluşu yönünde bir misyon yüklenen bilim ile teknolojik akılcılık, sanayi devrimi sonrasında hızla baskıcı bir karakteristik kazanmış; araçlar amaçları kendilerine bağımlı kılarak, doğa üzerindeki tahakkümün yerini insan üzerinde tahakküm almış ve üretici güçler yıkıcı güçlere dönüşmüştür.

Bu noktada, bilim ile toplum arasındaki etkileşim daha önce hiç olmadığı kadar direkt bir hal alırken; bilim içerisinde toplumsal olayların etkilediği dönüşümler gibi, toplumsal olaylar üzerinde de bilim ile teknoloji artan oranda bir etkiye sahip olmuştur. Bu etkiler çok yönlüdür: Hem toplumun maddi temelleri, hem de onu besleyen ve dönüştüren düşünceler üzerinde ortaya çıkmışlardır. Bilimin toplumsal ve politik alanda belirleyici etken haline gelmesi, ekonomiyi ve egemenlik güçlerini ‘güvence altına alma aracı’ olarak belirledikten sonradır. İktidarlar ve işletmeler bu aşamayla birlikte, artık bilimi ayakta kalmak ve güçlerini muhafaza etmek için kullanmaya başlamışlardır. Bunun en karakteristik örneklerinden olan ‘bilimsel yönetim’ ilkeleri, sanayi toplumunun kurallarını belirleme misyonunu üzerine almıştır. Bu nedenle, çağdaş dünyadaki iktidar modelleri, bilimin maddi etkilerinin bir sonucudur. Bu gelişmeler paralelinde, gerek toplum gerekse insan ilişkilerinde yeni bir dönüşüm söz konusu olmuştur. ‘*Bu, önce toplumdaki ekonomik düzenin değişmesine, ardından da bilimin diğer üretici güçlerle tam bir entegrasyonuna yol açan bir dönüşümdür.*’¹¹ Böylece iktidarın, bilime dayalı olarak, ‘çevre’ üzerinde denetimi gündeme gelir: ‘*Geçmişteki tarım ve sanayi devrimleri, insanın organik ve inorganik çevresi üzerinde teknik ve örgütsel denetimini sağlamıştı. Bugünkü devrim ise, sosyal çevre üzerinde ve toplumun kendisinin gelişimi üzerinde denetimini de buna katacaktır.*’¹²

Sonuç olarak bilim, maddi ve ekonomik yaşama yön veren düşünce ile eylemlerin ayrılmaz bir parçası haline gelirken, sistematik şekilde kontrol edilmeye başlanan toplumsal

⁸ Nick Dyer-Witheyford, *Siber-Marx: İleri teknoloji Çağında Sınıf Mücadelesi*, Çev: Ali Çakıroğlu, (İstanbul: Aykırı Yayınları, 2004), ss. 6-7.

⁹ Karl Marks, *Grundrisse*, (Harmondsworth: Penguin Book, 1973), s.690’dan aktaran; Witheyford, *Siber-Marx*, s. 8.

¹⁰ Karl Marks, *Capital*, vol I, (New York: Vintage Books, 1977), s.1026’dan aktaran; Witheyford, *Siber-Marx*, s. 60.

¹¹ J. D. Bernal, ‘Bilimin Yeri ve Görevi’, *Evensel Bilim Dergisi*, Çev: A. Toraman, No: 2, Bahar 2002, s. 58

¹² Bernal, ‘Bilimin...’, s.58.

düzeni de ifade etmeye başlamıştır. Bunun gündelik yaşamdaki etkileri, bir yandan bilimsel ve teknik örgütlenme şeklinde ortaya çıkarken, diğer yandan da ‘öteki’ toplumsal güçler üzerinde elde edilen egemenlik olmuştur. Böylece bilim, sadece bilmek için değil, aynı zamanda denetlemek için de var olmaya başlamıştır. Bu gelişmeler sonrasında, toplumsal açıdan ‘denetim’ de bir anlam kaymasına uğramış, güvenlik yerine güç ve iktidar ilişkileri bağlamında yeni bir işlev üstlenmiştir. Nihai aşamada, daha iyi bir dünyaya yönelik değişimleri nedenlemek için yola çıkan bilim, teknoloji ile ortaklığı sonrasında giderek toplumsal alanda radikal dönüşümlere yol açmaya başlamış, Aydınlanma döneminin kendisine atfettiği misyonunu yitirerek egemen güçlerin emrine girmiştir. Bunun günümüzdeki en çarpıcı kanıtı, -özellikle internetle birlikte- toplumsal değişimin itici gücü olan bilimsel ve teknolojik gelişmeler sonrasında, insanlığın giderek daha sıkı bir gözetim altına girmesi; enformasyon teknolojilerindeki gelişmeler sonrasında da, bilim ile bilimkurgu arasındaki sınırların giderek silikleşmeye başlamasıdır.

GÖZETİME YÖNELİK YENİ BİR ‘PANOPTİK ALAN’ VE DÖNÜŞTÜRME MEKANİZMASI OLARAK İNTERNETİN ROLÜ

Toplumsal yapısı ve arz ettiği özellikler açısından ister enformasyon toplumu, ister gözetim toplumu, ister postmodern toplum, ister başka adlarla nitelensin günümüz toplumunda değişmeyen tek unsur, enformasyon teknolojilerinin -özellikle de kamusal ve özel alan ayrımı tanımadan tüm dünyayı elektronik ortamda birbirine bağlayan siber-uzay bağlamında internetin oynadığı dönüştürücü roldür. Sahip olduğu dönüştürücü potansiyeli ile internet, enformasyon toplumunun simgesi haline gelmiştir. Ancak, kısa bir süre öncesine kadar hayal bile edilemeyecek kadar gelişkin bir ‘birlikte düşünme’ alanı olarak görülen internet; sunduğu imkanlar yanında, ‘varolan ilişkileri, iktidar yapılarını, eşitsizlikleri sabitleme potansiyeline de sahiptir’¹³. Çağ dönümlerinde insanlığın karşısına çıkan her teknoloji gibi internetin de, olumlu ve olumsuz birçok faktörü beraberinde getirmesi, insanlığa umut yanında kaygılar da aşılacaktır. Kamusal alanın elektronik ortamda yeniden inşası yanında, çok seslilik ile farklılaşmalara dayalı olarak ‘gerçek demokrasi’ gibi vaatleri de içinde barındıran internetin; yeterli bir donanım ve eğitim alt yapısına sahip olmayanları feda ederek bilgi aristokrasisine yol açması, dijital tiranlar doğurması ve iktidarların/ hükümetlerin çok seslilik ile farklılaşmaları denetleme eğilimleri sonucunda gözetim pratiklerini en üst noktalara taşınması gibi kaygılar gündeme gelmektedir.

Tüm bunlar mevcut toplumsal yapının çözümlemesi açısından, sosyolojik ve siyasi analizlerin konusu olarak ele alınabileceği gibi, toplumsal paranoyaların gerçekleşebilirliğine yönelik varsayımlar bağlamında da temel hareket noktasını oluşturmaktadır. Bu arada gözetim pratiklerine yönelik olarak, enformasyon teknolojileri ile internetin sosyal teori içinde artan önemi paralelinde; bedenün yitimi, zaman ve mekan, cemaat, kamusal alan, mahremiyet, demokrasi ve siyaset gibi kavramlaştırmalara da yeni anlamlar yüklenmeye başlanmıştır: Günümüzün gözetime yönelik çözümlemeleri içinde, post-modern kabilelerden oluşan yeni bir uygarlık olarak siber-uzayda ‘bedenün yitimi’ (*disappearing bodies*) konusu giderek önem kazanmakta; sanal evrende varolan ilişkiler ile yaşamlarda belirginleşen ‘bedensizleşme’ olgusu, sosyal teoriye yeni açılımlar sunmaktadır.¹⁴

PANOPTİK BİR ALAN OLARAK SİBER-UZAY

Siber-uzay kavramı ilk kez, insan-makine ilişkiselliğinde ortaya çıkan dönüşümü ifade etmek için, William Gibson’un 1984 yılında yayınlanan *Neuromancer* adlı romanında kullanılmıştır. Burada, internete giren roman kahramanı elektronik ağ içinde kaybolarak, veri

¹³ Can Kozanoğlu, *İnternet Dolunay Cemaat*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), s. 98.

¹⁴ David Lyon, *Surveillance Society: Monitoring Everyday Life*, (Berkshire: Open University Press, 2001), s.15.

akışının sadece bir parçası haline gelmektedir. Böylece, internet kullanıcılarının -görece şekilde- 'bedensizleşmesi' imgelemi altında, enformasyon çağında 'kimlik alanı' olarak bedeninin kaybına yönelik endişeler dile getirilmiştir.¹⁵ Birlikte hissedilen halüsinasyon benzeri bir aşkınlık içinde, zihnin eridiği kurgusal bir mekan veya bireyler ile zihinsel ürünleri arasındaki etkileşim şebekesinin oluşturduğu kavramsal bir dünya olarak siber-uzay, 'zaman ve mekanla bölünmüş, ancak fiziksel giriş araçlarının oluşturduğu şebeke ile birbirine bağlanan ve dilin sayısal temsilleri ile duyuşsal deneyimlerini kullanarak paylaşılan zihin durumu'¹⁶ olarak tanımlanabilir.

Coğrafi alanın sömürgeleştirilip, kapitalist mübadele sistemi içinde üretim ve tüketim bölgesine dönüştürüldüğü yerde; siber-uzay, kapitalizm bağlamında geliştirilmiş enformasyon teknolojilerinin bir ürünü olarak kendini ortaya koyar. Bu anlamda kapitalist sistem, 'değişimle bağımlı, perspektifsel ve panoptik anlayışa göre örgütlenmiş bir alan örgütlenmesi'¹⁷ doğurur. Zamanın ve mekanın kişilere bağlı olarak -görece biçimde- ortadan kalkmasıyla, doğal çevreden kopan ve 'bedensiz enformasyona' dönüşen bireyler, panoptik karakteristikler taşıyan 'kapalı, denetimli, çizgisel, statik'¹⁸ bir sanal dünyada etkileşim içine girerler. Bentham on sekizinci yüzyılda modern ve seküler toplumlardaki iktidar/güç ilişkilerinin sosyo-ekonomik ve politik analizini panoptikon metaforuyla yaparken; iki yüzyıl sonra bu görüşlerden yola çıkan Foucault da, 'iktidarı/gücü adeta putlaştıran küçük ('azgın') bir azınlığın, toplum denen büyük ('makul') çoğunluğu seküler iktidar aygıtları aracılığıyla gözetleyebilmesinin, kuşatma altına alabilmesinin, kontrol edebilmesinin ve gerektiğinde şiddet uygulayarak cezalandırmasının imkan dahiline girdiğini'¹⁹ belirtmişti. Toplumsal yapı içindeki iktidar ilişkilerini mikro ve makro düzeylerde ele alan Foucault'a göre panoptikon, mimari bir yapıyı ifade etmekten öte, bir sistemin mantığını ve toplumsal denetime yönelik işleyiş mekanizmalarını ortaya koyar. Bu, iç dinamikleri ile toplumu dönüştüren ve bireyleri sürekli gözetim altında tutan disiplinel bir mekanizmadır. Foucault panoptik toplumu, 'kişisel ve sürekli gözetim biçimi altında, denetim/cezalandırma/ödüllendirme ... ve ıslah biçimi altında; yani, bireylerin bazı kurallara göre dönüştürülmesi ve şekillendirilmesi biçimi altında bireylere uygulanan bir iktidar biçimi' olarak algılar.²⁰ Bu tanımlama içinde, tüm toplumu kapsayacak şekilde kendini gösteren ve gözetim/denetim/ıslahatın oluşan üçlü yapı, günümüz toplumunda da geçerli olan iktidar ilişkilerinin temel boyutunu oluşturur. Görünürlüğü tuzak haline getiren bir gözetim pratiği olarak panoptikon, hiçbir ayrıntıyı gözden kaçırmayan denetimcinin gözü ile gözetim altındakilerin 'görmeden görmeye çalışan bakışları' üzerine temellenir; burada söz konusu olan, kendini perde altında saklarken gözetimi altındakilerin konumlarını şeffaflaştıran ve 'her şeyi' sürekli olarak görmeye imkan veren siyasal bir teknolojidir. Bugün insanlık, Bentham'ın temelini attığı ve programladığı panoptik düzene dayalı bir toplum yapısı içinde hapis durumundadır. Bu aynı zamanda, toplum ve iktidar siyasalarının da tüm çağlarda düşünüyü kurduğu bir ütopyadır.

Enformasyon toplumunda da yüksek teknolojinin sunduğu imkanlar doğrultusunda, 'gizlilik' ve 'şeffaflık' iktidar ilişkileri bağlamında iç içe girmektedir. Bireylerin tercih/düşünce ve eylemleri -yani onlara ait her tür bilgi- gittikçe 'şeffaflaşırken'; egemen güçlerin varlıkları da, bu teknolojiler sonrasında alabildiğine 'gizli' kalmaktadır. Bu anlamda internetin, söz konusu

¹⁵ John Stratton, 'Siberalan ve Kültürün Küreselleştirilmesi', *Cogito Dergisi*, Kış 2002, Sayı:30, s. 85.

¹⁶ David B Whittle, *Cyberspace: The Human Dimension*, (New York: W.H. Freeman&Company, 1997), s.25

¹⁷ Stratton, 'Siberalan...', s. 85

¹⁸ Marshall McLuhan ve Bruce R. Powers, *Global Köy*, Çev: Bahar Ö. Düzgören, (İstanbul: Scala Yayıncılık, 2001), ss. 185, 210.

¹⁹ Yusuf Kaplan, "Tekno-pagan/izm", *Yeni Şafak Gazetesi*, 1 Mayıs 2002

²⁰ Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, Çev: I. Ergüden - F. Keskin, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000), s. 237

teknolojilerin gösterdiği gelişmeler sonrasında, aşağıda belirtilen alanlarda eşi görülmedik şekilde güçlendirilmiş panoptik bir aygıtı dönüştüğünü söylemek mümkündür. Bentham'ın evrensel bir 'denetim mekanizması' olarak planladığı panoptikon içinde bireyler, başlıcalarını 'güvenli gözaltı', 'kapatılma', 'yalnızlık' ve 'eğitim'in oluşturduğu çeşitli etkenlerin '*nesnelere*'dirler. Benzer şekilde, internette ağa girenler de, öncelikle enformasyon ve/veya bilginin *nesnesi* haline dönüşürler. Evrensel bir denetim mekanizması olarak internet, 'kapatılmış' olduğu sanal ortamda, gündelik yaşamla ilişkilerini kesmek yoluyla bireyleri, gerçek dünyadan soyutlayarak bir anlamda 'yalnızlaştırırken'; istediği anda bireyler hakkında her türlü bilgi ve kişilik profillerine ulaşabilme imkanı sayesinde de, aynı zamanda 'güvenli gözaltına' almış olur. Ayrıca sanal ortamda bireylere sunduğu bilgi ve enformasyon sayesinde, istediği gibi yönlendirme imkanlarına sahip olduğundan, kişileri bir 'eğitimin' nesnelere haline getirir. Panoptikonun ardındaki amaç, bireyleri olmadıkları ya da olmayı düşünmedikleri bir şeye dönüştürmektir. İnternet de, içindeki neredeyse sınırsız seçme imkanları ve alternatifler doğrultusunda, kişileri '*kendi iradeleri ile iradesizleştirerek*'; titiz bir şekilde oluşturduğu enformasyon ve dezenformasyonu veya popüler kültür içinde kutsayarak ikonalaştırdığı 'imajlar'ı, herhangi bir zorlama olmaksızın bireyler bizzat kendileri isteyecekleri şekilde sunarak, bir süre sonra onları daha önce düşünmedikleri veya olmayı amaçlamadıkları kişiliklere ya da tüketicilere dönüştürebilme gücü taşımaktadır. Panoptikonda bireylerin kapatılma sürecindeki koşulları, kapatılanların -iktidarın ve onun gözetim mekanizmalarının- amaçlarına azami derecede uyacak şekilde hesaplanmıştır. Amaç, arzu edilen davranışların, kapatılanların iradeleri ile -yani dışarıdan- elde ediliyor olmasıdır. Bu noktada, ya kapatılanların iradesinin olmadığı varsayılır ya da iradeleri kasıtlı olarak dikkate alınmayarak bastırılır; kapatılanların davranışlarını, denetçilerin iradesi tanımlamalı/yönlendirmeli ve gözetim altında tutmalıdır. İnternet için de benzer koşullar söz konusudur: Her tür beklentiye uygun olarak, sınırsız çeşitlilikte hazırlanmış sitelerde bireysel tercih ve seçimleri doğrultusunda özgürce dolaşan katılımcıların çoğu; zamanla kendi seçtikleriyle değil, *kendilerine sunulmuş olanla* yetinmeye başlarlar. Gittikçe kendi irade ve seçimlerini yansıtan iç dinamikleri bastırılmaya ve kendileri için özel olarak 'düzenlenmiş' sitelerde dış dinamiklerce yönlendirilmeye başlarlar.

Bunun en karakteristik örneği, Yahoo'nun 'Geocities' adı verilen amatör ağ siteleridir. Katılımcılara siber-uzayda yön bulmaları için rehberlik amacıyla hazırlanan bu sitelere kaydolanlar, kendilerine sunulan imkan ve kolaylıklar zenginliği nedeniyle bir süre sonra bu yönlendirme olmaksızın hiçbir şey yapamayacak hale gelmişlerdir.²¹ Bu arada, insanın yerini insansız teknolojinin alması, daha yoğun denetim ve gözetim anlamına gelmektedir. Panoptikonun temel mantığı, '*gözlemcinin merkezi konumu ve görülmeden görmenin yaygın ve en etkin mekanizmalarıyla birleşimi*'²² içinde ortaya çıkar. Yani, bir bilgi asimetrisi söz konusudur: Denetçi, kapatılanlar hakkında her şeyi bilirken; kapatılanlar, denetçi hakkında hiçbir şey bilmezler. Kapatılanların her yaptığı, sürekli bir gözetim altındayken; denetçinin kendisi/ nerede olduğu ve eylemleri, esrar perdesi altında gizlenmiştir. Hedeflenen, her yaptıklarının gözlemlendiği inancı bilinçaltlarına işlenmek yoluyla; kapatılanların, sürekli denetim altında olduklarını içselleştirmeleridir. Denetçinin her an her yerde olduğu düşüncesine karşı, kapatılanların özel yaşamı savunmasız şekilde apaçık ortadadır. Sonuç olarak, denetçinin gözünün sürekli üzerlerinde olduğunu düşünen kapatılanlar, artık kendi başlarına davranamadıklarından; iradelerini özgürce ortaya koyamazlar ve iradeleri zamanla zayıflayarak ortadan kalker. Bu durum, kapatılanları özgürlüklerinden yoksun bırakmakla kalmaz; eylemlerini yönlendiremeyecekleri ve yaşamlarını kurup yönetemeyecekleri bir durumu da ortaya çıkarır. Artık kendi yaşamlarını onlar adına düzenlemesi için, denetçilere gereksinim vardır. Bu durum, bilgi erişiminin, asimetri ilkesi

²¹ Kenichi Ohmae, *The Invisible Continent: Four Strategic Imperatives of the New Economy*, (New York: Harper Collins Publishers, 2000), s. 32.

²² Zygmunt Bauman, *Özgürlük*, Çev: Vasıf Erenus, (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997), s. 25.

etrafında uygun şekilde düzenlenmesine dayanır.²³ Aynı işleyiş içinde internetin temel mekanizmasını da, bilgi asimetrisi oluşturur. İnternet'teki her eylem ve iletişimin, -çeşitli durumlarda veya bazı kişilere yönelik şekilde- gözetim altında tutulduğu bilinirken; bu gözetimi gerçekleştirenler, teknolojik bir esrar perdesi altında bulunmaktadır. İnternet katılımcılarının çoğu da, enformasyon teknolojilerinin sağladığı imkanlar doğrultusunda her an veya istenildiği an denetlendiklerinin bilincindedirler. Buna karşılık, iletişimlerinde şifreleme yoluna gitseler de, bu şifrelemeler denetimcilerin daha gelişmiş elektronik donanımları nedeniyle uzun süre işe yaramayacaktır. Kısacası, elektronik ağdaki özel yaşam ve etkinlikler, savunmasızca ve tüm çıplaklığıyla denetimcilerin gözleri önüne serilmektedir. Bu yüzden, on dördüncü yüzyıl 'Ütopya' ve 'Güneş Ülkesi' gibi umut vadeden ütopyalara yataklık ederken; günümüz, '1984', 'Cesur Yeni Dünya', 'Biz' ve 'Gelecekbilim Kongresi' gibi alabildiğine karamsarlık kokan karşı-ütopyalara sahne olmaktadır. Bu eserler, sürekli denetim altında tutulduğunu ve her anının gözlendiğini bilen modern bireyin korku ve çaresizliğini dışa vurmaktadır. Bu bağlamda siber-uzay, bir iletişim ağı olmaktan öte, arz ettiği özellikler ve işlevlerinden dolayı toplumsal bir yapı olarak kendini ortaya koyarken; iletişim ağları da, post-modern bir kültür halini almaktadır.²⁴ İnternet de, elektronik cemaatlerin oluşturduğu sanal dünyada *panoptik bir alan* olarak, toplumsal denetim ile gözetimin en güçlü mekanizması olarak insanlığın karşısına dikilir.

SANAL CEMAATLER

Bu arada internetin siber-uzayında, ulus-devletlerin ulusal kültür savlarına destek olan coğrafi uzamsal oluşum ortadan kalkarken; ulus-devlete ait değerlerden çoğunun yerine, daha küçük elektronik toplulukların değerleri geçmeye başlar.²⁵ Sanal Cemaat olarak adlandırılan bu küçük gruplar, '*siber-uzayda kişisel ilişki ağlarını şekillendirmek üzere yeterli sayıda insanın, yeterli uzunlukta kamusal tartışmayı, yeterli insani hislerle gerçekleştirdiği zaman ağda ortaya çıkan*'²⁶ postmodern kabileler olarak görülmektedir. Ortaçağa ilişkin metafizik kesinlikleri yitirerek derin bir 'belirsizlik' içine düşen ve modernite içinde 'hiper-bireysellik' ve 'yalnızlaşma' gibi tehditlerle karşı karşıya kalan günümüz insanı; benzer ortak yaşam tarzlarından haberdar oldukları sanal dünyada 'vücutlarını geride bırakarak', bu tehditlere karşı birbirlerine sıkıca sarılır ve kolektif bir iletişimsel eylem dünyası oluştururlar. Sanal cemaatler içinde bireyler, enformasyondan arayışından ziyade, '*ötekinin yok edildiği*' bir toplumsal ilişkiler arayışı içindedirler.²⁷ Ancak, ötekine karşı tahammülsüzlük üzerine temellenen ve her üyesinin aynı payda içinde bulunduğu sanal cemaatler, aralarındaki ortak noktalar yoluyla simetriyi öne çıkararak 'farklılıkları' ısrarla reddederlerken; *küçülme* ve *ıçe dönme* tehlikesiyle de karşı karşıya kalırlar.²⁸

Sanal cemaatlerde, muhafazakar/marksist/anarşist/vb. düşüncelere sahip olanların sadece kendileri gibi düşünenlerle bir araya gelmeleri, *grup kutuplaşması* adı verilen olguya yol açmakta²⁹; giderek yaygınlaşan bu eğilim, hem sistem açısından gözetimi zorunluluğa dönüştürmekte hem de demokrasi ortamını tehdit etmektedir. Sanal cemaatler, siyasi ve sosyo-ekonomik konularda kamusal bir alan oluşturmak yerine, giderek çok daha farklı bir kimliğe

²³ Bauman, *Özgürlük*, s. 25.

²⁴ Allan Liska ve Ilana Grune, 'Bir Post-Modern Kültür Olarak İnternet 2.6 Versiyonu', Çev: Doğan Bıçkı, *Bilgi Toplum Dergisi*, Bahar 1999, Sayı: 2, s. 23.

²⁵ Nicholas Negroponte, *Being Digital*, (New York: Alfred A. Knopf, 1995), s. 14.

²⁶ Howard Rheingold, *The Virtual Community: Homesteading the Electronic Frontier*, (New York: Harpel Perennial, 1994), s. 5.

²⁷ Veysel Bozkurt, 'Sanal Cemaatler', *Birikim Dergisi*, Kasım 1999, Sayı 127, ss. 66, 68.

²⁸ I. M. Young, *Justice and the Politics of Difference*, (Princeton: Princeton University Press, 1990)'dan aktaran: Asu Aksoy, 'İnternet ve Demokrasi', *Diyalog Dergisi*, Haziran 1996, Sayı: 1, s. 166.

²⁹ Thomas Nagel, 'Enformasyon Gettoları: İnternet ve Demokrasi Tartışması', *Cogito Dergisi*, Çev: Kemal Atakay, Kış 2002, Sayı: 30, s. 28.

bürünmüşlerdir. Bu paralelde gözetim pratiklerini zorunlu kılan etken de, sanal cemaatlerin politik kimlik kazanmalarından öte; radikal dini gruplardan cinsel fetişistlere, Üsâme Bin Ladin destekçilerinden Hitler taraftarlarına, Bach hayranlarından Michael Jackson fanatiklerine, Harley Davidson fan kulüplerinden nükleer santral karşıtlarına, bomba yapımına ait teknikleri öğretenlerden çocuk pornocularına kadar çok geniş bir yelpazede yer alan her kesimden kişinin ağ üzerinde rahatça bir araya gelebilmesi olmuştur. Doğal olarak, bu kadar farklı ilgi merkezleri ile birbirine tamamen karşıt grupların özgürce iletişimde bulunduğu ya da örgütlü eylemler için gerekli her potansiyeli barındırdığı bir ortamda, gözetim de kendini otomatik olarak getirecektir.

Ayrıca, içe dönme ve küçülme tehlikesi sadece sanal cemaatlerle sınırlı kalmamaktadır. İnternet ortamında bireylerin büyük kısmı, kendilerine iletilecek enformasyon ile görüşleri, bakış açıları ve tercihleri doğrultusunda kısıtlamak suretiyle *kişileştirme* sürecine girmektedirler. Örneğin, isteyenler Sonicnet.com adlı sitenin sunduğu ‘Me Music’ hizmeti ile kendi müzik evrenlerini oluşturmakta; Zatsa.net adlı sitede, ne tip haberlerin -spor, siyaset, ekonomi, Irak Savaşı- ilgilerini çektiğini siteye belirtmek suretiyle, ‘neyin haber olduğuna kendileri karar vermekte’ ve seçimlerine göre kişisel haber bültenleri oluşturmakta; kişinin önceden bildirdiği programları her yayınlandığında otomatik olarak kaydeden ve zevkleri doğrultusunda kendisine başka programlar da öneren TiVo adlı sitede de, ‘TV programları üzerinde bireysel denetim’ sağlamaktadırlar.³⁰ Böylece internet, bireylerin iletişim evrenlerini tercihlerine göre rahatça uyarlayabildiği ve bu yolla gerçek bireyselleşmenin yaşandığı bir evren haline gelmektedir. Görüldüğü gibi siber-uzayda yer almak, sadece enformasyon teknolojileriyle değil, toplumsal değişimin dinamikleri ve yaşamın kendisiyle de ilgili ‘dönüştürücü’ bir durumdur. Fakat, geniş kitleleri kapsayan çok sesli ve çoğulcu karakteristikteki her tür tartışmanın özgürce gündeme geldiği *yeni bir kamusal alan* ve interaktif bir düşünce platformu bağlamında *gerçek bir demokrasi mabedi* olarak gösterilen internet; bireylerin kendi dünya görüşleri doğrultusunda yaptıkları kısıtlama ve süzgeçten geçirme işlemleri sonrasında, bakış açılarında bir daralma ve buna bağlı olarak demokrasiye yöneltmiş bir tehdit olarak da ortaya çıkabilmektedir.

Tüm bunlara ilaveten, sanal cemaatlerin bir diğer kesişim noktası olan ‘öteki’ne karşı tahammülsüzlük faktörü; internet ile demokrasiyi aynı potada bir araya getirip bütünleştirmek bir yana, tamamen karşıt kavramlara dönüştürmektedir. Demokrasi kültürünün başlıca unsurlarından biri de, öteki ile karşı karşıya gelme/düşünsel çatışmalara girme ve bir uzlaşma zemini oluşturma çabalarıdır. Ancak sanal cemaatlerde, öteki ile birlikte olma/ötekinin varlığına katlanma veya ortak bir payda bulmak için çabalama gibi zorunluluklar söz konusu değildir; burada cemaat, bireysel planda özgürce yapılan ve ötekini keyfi olarak dışlayan seçimler üzerine kurulmuştur. Bu bakış açısı içinde, farklı ve karşıt kimlikler ile kültürlerin varlığına dayalı olarak, ortak bir yaşam çabası ve karşılıklı tolerans zemini üzerinde yükselmesi gereken demokrasinin; ötekinin tahayyülden bile silindiği sanal dünyada nasıl boy atacağı ve gelişeceği yönündeki husus acilen cevaplanması gereken bir soru olarak gündeme gelmektedir. Demokratik sistemlerin bir ayağını *bireysel özgürlükler* ile *katılım* oluşturuyorsa, diğer ayağını da *çoğulculuk* oluşturur. Demokrasi kültürü içinde siyasi bir anlam taşıyan çoğulculuk, öteki ile karşılaşma ve diyalog kurma zemini üzerinde hayat bulmaktadır. Sanal cemaatlerdeki gibi, bunun söz konusu olmadığı durumlarda çoğulculuk, ‘...farklı olanın dükkan vitrinlerindeki gibi yan yana sergilenmesinin ötesine geçememektedir.’³¹ Demokrasi her ne kadar düzensizlik, heterojenlik, öteki ile istem dışı olarak karşı karşıya gelme, yüzleşme ve uzlaşma çabalarını içeriyorsa; internet ortamı da o kadar homojenlik ve ötekinin dışlanmasını içerir. Buna göre, internet ortamında *çoğulculuk* değil *çok seslilik* söz konusudur; oysa demokrasi, karşıt seslerin birbirlerini duymasını ve iletişim kurmak için uğraşmasını gerektirir. Bu bağlamda demokrasi, farklı gruplara *temsiliyet* duygusu sunma becerisine göre değil;

³⁰ Cass. R Sunstein, ‘Günlük Gazetemiz- İnternet Demokrasi İçin Gerçekten Bir Nimet mi?’, *Cogito Dergisi*, Çev: Cem Soydemir, Kış 2002, Sayı: 30, s. 178.

³¹ Aksoy, ‘İnternet ...’, ss. 167-170.

toplumu parçalayan sorunlara karşı bulduğu çarelerin arkasında *çoğulculuğu* oluşturmada göstereceği beceriye göre ayakta kalacak ya da çökecektir.³² Bu nedenle, teknolojik determinist yaklaşımın ‘tek yönlü’ bakış açısıyla, enformasyon toplumunun ve/veya internetin beraberinde demokrasiyi de getirmekte olduğu ileri sürülmeden önce, konu çok yönlü bir şekilde ve her iki kavramın da içermekte olduğu fonksiyonlar bazında yeniden gözden geçirilmeye ihtiyaç duymaktadır.

İNTERNET DEMOKRASİSİ

İnternetin toplumsal yapı üzerindeki etkilerine yönelik, temelde iki yaklaşım söz konusudur. Birincisinde, *ilerlemeci* görüş ışığında enformasyon teknolojisinin ‘özgürleştirici’ etkisi ön plana çıkarılarak, enformasyon toplumunun daha özgür ve demokratik bir yapı sergileyeceği; internetin anarşist karakteristiği, sansür imkanlarının zorluğu ve zamandan-mekandan bağımsızlığı gibi özelliklerinin, otoriter yönetimleri sınırlayacağı belirtilmektedir. Bu ‘teknolojik determinist’ yaklaşım, modern sosyal teorideki ilerlemeci gelenekle örtüşmektedir. İkinci görüş ise, teknolojik determinizme karşıt tavrı içinde, teknolojinin de toplumsal olarak inşa edildiği yönündedir. Bunun savunucuları, ‘*internet gibi enformasyon teknolojilerinin tek başına bir değişim ajanı olamayacağını, tam aksine kurulu düzenleri pekiştirici bir etki*’ ortaya çıkartacağını ileri sürmektedirler.³³

İnternet ve demokrasi sorunsalı açısından üzerinde durulması gereken görüş ikincisidir. Bu bağlamda internetin yol açtığı dönüşümden kimlerin kazançlı ve kimlerin zararlı çıkacağı; vaat edilen demokratikleşmeden nüfusun tamamının mı yoksa en son donanımına sahip olan belli kesimlerin mi yararlanacağı; toplumda adaletsizliklere yol açan kaynakların azalma mı yoksa artış mı göstereceği ve karar mekanizmasının kim(ler)de olacağı gibi sorular önem kazanmaktadır.³⁴ Birinci görüşü savunanlarca, serbest bir giriş ortamı ve sınırsız oranda enformasyona erişim imkanı sağlaması açısından internetin, mevcut iktidar/güç ilişkilerinin karakteristiklerini değiştirdiği; insanlık tarihinde ilk kez, sınıf/ırk ve din sınırlaması olmadan, belli bir ortama eşit şartlarda herkesin girebilmesini sağlayarak, yönetenlerle yönetilenler arasındaki güç dengelerini sarstığı iddia edilmektedir.³⁵ Karşıt görüş ise, enformasyon toplumunun enformasyon devrimini başlatanlar ile yönetici grubun çıkarlarına hizmet etmek için geliştirilmiş bir *mit* olduğu düşüncesindedir. Onlara göre kitle demokrasileri, sürekli olarak gözetim ihtiyacı duymaktadır. İktidarı elinde tutma ve yönetme açısından, - karmaşık toplumların idaresinde- enformasyon teknolojilerinin her türlü alt yapısını hazırladığı gözetim mekanizmaları, toplumsal denetimin standart araçları haline gelirler. Bu görüştekilerden bazıları, enformasyon toplumunu ‘ideoloji’ sınıflandırması içinde ele alarak kapitalist sistemin bugünkü ihtiyaçlarıyla ilişkilendirmişlerdir.³⁶

Bireyler ve onların ihtiyaçları doğrultusunda düzenlenmesi gereken özgürlük, erişim ve iyelik gibi toplumsal hakların, egemen çevreler ile kanaat önderlerinin iktidarını güçlendirecek şekilde örgütlenmekte olduğunun en güncel kanıtları; Turner Yayıncılık ile Time Warner, ABC ile Disney ve diğer medya devleri arasında gerçekleştirilen birleşmelerde ortaya çıkmaktadır. Bu birleşmeler, iktidarın sıradan bireyler ile gündelik kararlar doğrultusunda yapılacağı ve bunun

³² Arthur Schlesinger, ‘Sorum Yönetim, Temsil Değil’, *New Perspectives Quarterly*, Çev: S. Kabakçıoğlu, Bahar 1993, Sayı: 4, s. 15.

³³ Bozkurt, ‘Gözetim...’, s. 72.

³⁴ Langdon Winner, ‘Siberliler Söylemler ve Cemaatin Başarı Şansı’, *Cogito Dergisi*, Çev: Mehmet Küçük, Kış 2002, Sayı: 30, s. 151.

³⁵ Frances Cairncross, *The Death of Distance: How the Communications Revolution Is Changing our Lives*, (London: Orion Business Book, 1997), s. 14.

³⁶ Krishan Kumar, *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, Çev: Mehmet Küçük, (Ankara: Dost Kitabevi, 1999), ss. 45, 48.

sonucunda büyük merkezi örgütlenmelerin ortadan kalkacağı yönündeki öngörülerini daha baştan çürütmüştür.³⁷ Bu anlamda, dayanak noktasını vatandaşlar yerine iktidarlar/egemen güçlerden alan kurumlar, varlıklarını ancak kazandıkları totaliter özellikteki konumla koruyabileceklerinden; *enformasyon teknolojilerinin olumsuz yönleri göz ardı edilerek, 'demokrasi havarisi' gibi lanse edilmeleri, ya çok iyimser bir bakış açısını ya da 'bazı niyetleri örtme' çabasını ifade eder gibi görünmektedir.* Çünkü enformasyon teknolojilerinin toplumun her alanına yayılmış kılcal damarları bireyleri edilgenleştirmenin yanında, iktidar yapılarını da çok katı bir şekilde kurumsallaştırmakta ve onun kolektif bir bilince dönüşümünde önemli roller oynamaktadır.

Yine 'ilerlemeci' görüşün yanlıları, geleneksel demokrasinin gecikmeli işleyen temsili kurumları yerine; enformasyon toplumunda internet yoluyla, vatandaşların istek ve tercihlerinin anında belirlenmesinin mümkün olması ve bilgiye anında ulaşılmasından dolayı, demokratiklik düzeyinin artacağını öne sürmektedirler.³⁸ Sanayi toplumunun çoğunluk esasına dayalı *parlamentar demokrasinin* yerini, enformasyon toplumunda *katılımcı demokrasinin* almasıyla; azınlık hakları ile küçük grupların talepleri daha fazla dikkate alınacak³⁹ ve çağdaş demokrasilerde insanların en fazla değer verdiği kavramlar olan özgürlük ve eşitlik maksimum düzeye çıkacaktır. Ancak gözden kaçırılan nokta, internette 'hangi grupların' yararlanmakta olduğu sorunsalıdır. Enformasyonun denetimi, günümüzdeki 'güç mücadelelerinin' temelini oluşturduğundan; enformasyonun 'nasıl' ve 'kime' doğru aktığı ve bu teknolojilerden *aslında* kimlerin yararlandığı sorularının cevapları açık şekilde ortaya konmazsa, 'katılımcı demokrasiden' bahsetmek teoride kalacaktır. Bu noktada genel bir yön duygusu edinebilmek için, demokrasi konusunu biraz açmak gerekir. Sunduğu alternatifler ve kolaylıklar nedeniyle, enformasyon toplumunda internet ile demokrasi arasında direkt bir bağlantı kurulmaktaymış gibi görünse de, asıl etkileşim demokrasinin unsurları üzerinde görülmektedir. Demokrasi öncelikle, yönetenler ile yönetilenler arasındaki bir ilişkiselliği ifade eder. Yönetilenlerin, siyasal alana talep, şikayet ve önerileriyle dahil olması olan 'siyasal katılım', demokrasinin unsurlarından sadece birisidir. Bu nedenle internet ile demokrasi arasındaki ilişki, ilk olarak bu unsur etrafında analiz edilmesi gereken bir sorunsaldır. Siyasal katılım, bireysel bazdaki çözümlenmelerle açıklanabilecek bir süreç olduğundan; bireyler açısından siyasal katılım durumunu gösteren 'siyasal etkinlik' duygusu, bireylerin siyasal sistemi nasıl anlamlandırdığıyla ilgilidir. Siyasi yaşamla ilgilenme oranı ve siyasi partilerle organik ilişkiler, siyasi enformasyon edinme ve kitle iletişim araçlarından siyasal gelişmeleri izleme etkinlikleri üzerinde derin bir etkiye sahiptir. Yani, internetin demokrasi üzerine etkisi, öncelikle siyasal katılım süreçleriyle ilgilidir. Mevcut siyasal yapı katılımı destekleyici faktörleri içinde barındırmadığı sürece, siyasal katılımın gündelik yaşamda üst düzeylerde gerçekleşmesi beklenemeyeceği gibi; internete, teknolojik determinist yaklaşımla, kendi etki sınırlarını aşan işlevlerin yüklenmesi de rasyonel bir eğilimi ifade etmez. Diğer bir deyişle, bireylerin siyasal etkinlik duyguları söz konusuysa, hem geleneksel yollarla hem de internet aracılığıyla sisteme girdide bulunurlar.⁴⁰

Bundan dolayı, demokrasi ve internet arasında gerçek bir ilişkisellikten bahsedebilmek için, bireysel ve toplumsal bazda internet kullanıcısı olan gruplar üzerinde yoğunlaşmak gerekir. Günümüzde internet kullanıcılarının çok büyük bir çoğunluğu, iyi eğitim almış ve kültürel düzeyleri yüksek, gelir seviyeleri de standartların üzerinde seyreden bir kesimden oluşmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, vatandaşların büyük kısmı ve/veya belirli bir yaşın üzerinde olanlar ise internete hala yabancıdırlar. Ayrıca siber-uzayı yoğun şekilde kullanan genç kesimin, interneti daha çok elektronik posta, chat, porno sitelere girme aracı olarak algılaması ya da

³⁷ Winner, 'Siberliter...', s. 153.

³⁸ Aytekin Yılmaz, *Modernden Postmoderne Siyasal Arayışlar*, (Ankara: Vadi Yayınları, 1996), s. 151.

³⁹ Nabi Avcı, *Enformatik Cehalet*, 2. bs., (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999), s. 69.

⁴⁰ Sertaç Serdar, 'İnternet Demokrasisi', *Bilgi Toplum Dergisi*, Bahar 1999, Sayı: 2, s. 10.

İtiraf.com ve BBG.com gibi popüler sitelerin bireylerin mahrem alanlarına nüfuz etme yoluyla özel yaşamı ‘dikizleme’ mekanizmalarına dönüşmesi durumu daha da vahim kılmaktadır. Bu durumda internet, özel yaşama ve mahremiyet ihlallerine yönelik olarak, kamusal alan yerine daha çok özel alanda işlev görür hale gelecektir. Tüm bunların sonuçları da, bir yandan insanların *camdan evlerde* yaşamaya başlaması ve gözetimin ‘popüler bir kültür olarak’ algılanması ve/veya kabul görmesi; diğer yandan da, bu durumun sonucunda kamusal yaşamın giderek daralmaya ve işlevsizleşmeye başlamasıyla, demokrasinin en önemli kalelerinden biri olan ‘kamusal yaşamı’ kaybedilmesi veya ‘belirli bir kesimin’ eline terk edilmesi olacaktır. Kısacası, internet sayesinde gerçek demokrasinin yaşanacağı görüşü, gerçekleşmemiş bir ‘ütopya’ olarak kalacak ve insanlık ‘totaliter’ ya da ‘seçkinci’ rejimlerin pençesine düşme tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır.

Günümüz itibariyle internetten yararlananların sayısının, 650 milyon kişi civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bunların çoğu Anglo-sakson, beyaz ırka mensup, erkek, iyi eğitim almış, gelir düzeyi yüksek ve gelişmiş ülkelerde yaşayanlardan oluşan bir kesimdir. Öyleyse, internetin sunacağı demokratikleşmeden yararlanacak olan da *sadece* bunlardır. Kendini kamusal alanda ifade etme imkanı, enformasyon teknolojisine hakim olamayanların dışlanması üzerine kurulacaksa, burada *demokrasi adına* büyük bir sorun var demektir. Ayrıca bu durum, gelecekte iletişim ve bilgiye erişim açısından internet ticarileştiğinde de bir çözüme kavuşmazsa; girişin daha baştan sınırlanmış olduğu siber-uzayda, demokrasinin de hiçbir değeri kalmayacaktır. İnternet -mevcut kullanıcılarının, farklı bir sosyo-ekonomik yapılanma içinde yer aldığı coğrafyalara, kendi aralarındaki eşitsizliklerin çok boyutluluğuna ve toplumu saran gözetim pratiklerine rağmen- gerçekten demokratikleşmeye yol açacaksa; bu ancak, *eşitler arası bir demokrasi* olacaktır. Yani, aynı bilgi/donanım ve gelişmişlik imkanlarına sahip bireylerin eşitliğinden bahsedilebilecektir; bu da, seçkinci bir grubun varlığına işaret etmektedir. Günümüzde ısrarla, bu eşitsizlik denklemi üzerinde durulmaktadır:⁴¹

‘İnternette bilgi sayfaları ne kadar genişlerse genişlesin, sisteme düşük kültürel sermayeyle, yetersiz donanımla girenlerin bilgiye ulaşma, bilgiyi kavrama, dolayısıyla tarihsel bir dönüşümün aktörleri olabilme ufukları aynı genişleme potansiyelini vaat etmiyor. Güç gibi, güçsüzlükte kendini yeniden üretebiliyor. Öyleyse iktidar yapılarını dağıtma, insanlığın bugüne kadarki gelişimiyle karamadığı şeyleri kırma, tam özgürlüğü ve tam eşitliği yakalama düşüncesi yine havada mı kalıyor?’

Kısacası internetin demokrasi üzerinde geliştirici etkilerinden söz etmek için, bir dizi yapı ve sürecin işlevsellik kazanması gerekmektedir: Bireyler siyasal etkinlik duygusuna sahip olacak, siyasal sistemler katılım kanallarını açık tutacak, siyasal elitler yönetilenlerden gelecek talepleri işleme koyacak, internet bir siyasal katılım aracı olarak genel kabul görecektir ve herkes eşit şartlarda bu katılım aracına dahil olacak, vb.⁴² Görüldüğü gibi çözüm, devletle halk arasında doğrudan bir ilişki kurmaktan öte; politikaya yabancılaşmış veya yabancılaşmakta olan vatandaşların kendi kendilerini yönetmelerini sağlamak amacıyla, toplum olma bilincini geliştirmek ve bunu etken kılacak bir toplum siyasası oluşturmakta yatmaktadır.⁴³ Oysa, yüzyıl öncesine kadar ‘vatandaşlıkla’ ilgili siyasal bir kavramı ifade eden demokrasi; bugün siyasallığı olmayan ya da ikinci planda kalan bir nitelik kazanmıştır. Bu planda internet demokrasisi de, sanayi demokrasisi/iktisadi demokrasi veya ev içi demokrasi gibi bir anlam yüklenmiştir; çünkü ortada, yöneten-yönetilen ilişkisini doğrudan etkileyen bir yapı söz konusu değildir.

⁴¹ Kozanoğlu, İnternet..., s. 105.

⁴² Serdar, ‘İnternet...’, s. 11.

⁴³ Michael Sander, ‘Ulus Devletten Sonra: Demokrasiyi Yeniden İcat Etmek’, *New Perspectives Quarterly*, Çev: Cem Ünal, Bahar 1993, Sayı: 4, s. 9.

Bu paralelde, küreselleşme -veya bazılarına göre tam tersine bloklaşma- üzerinde yeniden biçimlenen günümüzde, ulus-devletle birlikte vatandaşlık kavramının da tarihe karışması söz konusudur. Enformasyon teknolojileri kamusal alandaki işlevleri özel alana çektikçe, yurttaşlık hakları ve görevlerinin yerine getirildiği kamusal alan da giderek ortadan kalkma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı ileri sürülmektedir. Bu durumun nihai aşaması ise, insanları mekansal ve zihinsel olarak giderek daha özelleşmiş alanların bataklığına çeken enformasyon teknolojilerinin, bireyleri dayanışmaya kapalı ve elektronik ihlallere açık bir ortamda savunmasız bırakmasıdır. İnsanlık, kitlesel kamudan özel alana ve oradan da kamusal alanın tümüyle ortadan kalktığı yeni bir boyuta sürüklenecek ve sanal toplumsallaşma yoluyla varolmaya çalışan bir dünyalı kalabalığına dönüşecektir. Kamusal alanın yok olduğu bu evrende, sadece özel-bireysel haklar kalacak ve bireysel savunma gücünün tükenmesiyle de iktidarların/egemen güçlerin ezici üstünlüğüne boyun eğilecektir.⁴⁴ Sonuç olarak, enformasyon teknolojileri, her tür veriye özgürce ulaşabilen vatandaşların yönetime geniş çapta katılımlarını sağlamaktan çok; seçkin bir grubun, vatandaşları köleleştirmek ve/veya iradesizleştirmek için kullandığı başlıca araçlardan biri haline gelme tehlikesi taşımaktadır. Burada önemli olan da, toplumsal iktidar açısından ‘...dizginleri elinde tutanların ne yaptığıdır.’⁴⁵

ENFORMASYON TOPLUMUNDA TEMEL BİR SORUNSAK OLARAK ÖZEL YAŞAMIN VE MAHREMİYETLERİN İHLALI

Toplumsal yaşamın bir kamusal bir de özel yönü bulunduğu fikri, on yedinci yüzyıldan bu yana Batı Avrupa siyasal düşüncesinde merkezi bir yer tutmaktadır. Liberal siyasa açısından, ‘geniş anlamda’ devlet alanı ve toplumsal alan, ‘dar anlamda’ ev alanı ve ev dışı alan olarak ayrımlaşan bu iki kavram; kamusal dendiğinde *devleti*, özel dendiğinde de *evi ve mahrem yaşamı* kapsar.⁴⁶ İnsan haklarının ayrılmaz bir parçası olarak mahremiyet, modern devlette bireysel özgürlüklerin teminatıdır. Kamusal alandan ayrı olarak, kişilerin kendilerine ait dünyaları ile buradaki her tür pratiği kapsayan özel alanda hayat bulan mahremiyetler, ‘...*geri çekilebileceğimiz veya kaçabileceğimiz bir bağımsızlık alanı, kamusal alanda ihtiyaç duyduğumuz silah ve zırhları bir kenara bırakabileceğimiz ve dış dünyada korunmak için giyilen çalınmış kabuğu çıkarıp attığımız bir yer*’⁴⁷ olarak tanımlanabilir. Bu tanımlı bireysel inisiyatifler platformuna çekenler ise, mahremiyeti ‘...*bireyler, gruplar ya da kurumların kendilerine ait bilgilerin ne zaman, ne ölçüde ve nasıl ötekilerine aktarılabilirliğini kendilerinin belirleme hakkı*’⁴⁸ olarak ele alır. Bu açıdan bakıldığında, Lindop Komitesi’nce de ilan edildiği gibi mahremiyet, ‘...*bireyin kendi hakkındaki verilerin dolaşımını denetleme hakkı*’dır. Bireyler için, kendileriyle ilgili özel bilgilerin arkadaş, meslektaş ya da akrabalar arasında dolaşımı herhangi bir sorun yaratmayabilir; bundan dolayı, söz konusu dolaşım üzerinde denetim kurma ihtiyacı duymazlar. Önemli olan, ‘*yanlış bilgi parçalarının yanlış ellere gitmesi veya yanlış araçlarla ve yanlış kanallardan gitmesi olasılığıdır*’.⁴⁹ Bireyler, haklarındaki kişisel verilerin, kendi erişimlerinin ötesinde, devlet daireleri ve özel şirketler içinde dolaşımından tedirgin olabilir ve kişiliklerinin/kimliklerinin -izinleri alınmadan gerçekleştirilen ifşaatlarla- ihlal edildiğini düşünebilirler.

⁴⁴ Aksoy, ‘İnternet...’, s. 109.

⁴⁵ Frederick Williams, *The Communications Revolution*, (New York: New American Library, 1983), s. 158.

⁴⁶ Aksu Bora, ‘Kamusal Alan/ Özel Alan: Mahremiyet-Özgürleşme İkileminin Ötesi’, *Toplum ve Bilim Dergisi*, Kış 1997, Sayı: 75, s. 86.

⁴⁷ Georges Duby, *A History of Private Life*’den aktaran: David Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, Çev: Dilek Hattatoğlu, (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997), s. 253

⁴⁸ Alan Furman Westin, *Privacy and Freedom*, (London: Mansell Press, 1970), s. 7.

⁴⁹ Norman Lindop, *Report of the Committee on Data Protection*, 1978’den aktaran: Lyon, *Elektronik...*, s. 260.

En genel şekliyle, üç tip mahremiyetten bahsedilebilir: Bireyleri saran fiziksel alanın korunmasını içeren *mekansal mahremiyet*, kişilerin haksız ve zarar verici müdahalelere karşı korunması olarak *bireysel mahremiyet*, kişiye özel nitelikteki verilerin toplanması/saklanması/işlenmesi ve dağıtımının ne şekilde yapılacağını denetleme anlamında *enformasyon mahremiyeti*.⁵⁰ Günümüzde bu alanlardan her üçü de, teknolojik gelişmelere bağlı olarak ciddi ihlallere konu olmaktadır. Genel bir kavramlaştırma için, konu tarihsel perspektif içinde ele alınmalıdır: Sanayi toplumlarının karşılaştığı başlıca sorunlar, ekonomik durgunluklara bağlı olarak konjonktürel şekilde ortaya çıkan işsizlik, uluslararası politikalar ile anlaşmazlıkların yol açtığı savaşlar ve otoriter rejimler olarak belirir; enformasyon toplumlarında ise bunların yerini, çoğu zaman insanın kavrayamayacağı kadar hızlı seyreden toplumsal dönüşümlere ayak uyduramamaktan kaynaklanan gelecek korkusu, bireysel ve örgütlü terör eylemlerinin yaygınlaşması, özel yaşamın mahremiyetine yönelik tecavüzlerin artması ve bireysel mahremiyetler üzerinde devletin sınırsız müdahalesine imkan tanıyan teknolojilerin yaygınlaşması alır.⁵¹ Bu anlamda enformasyon teknolojileri, *doğaları gereği* mahremiyetlere yönelik bir tehlike arz ederler. Burada temel sorunsal, internet üzerinden etkileşimin ulusal sınırları aşarak küreselleşmesiyle birlikte, ‘veri-özneler’ olarak kullanıcılara ait kişisel enformasyonların dünyanın her tarafından izlenip denetim altına alınması ve kullanıcıların elektronik ortamda tümüyle savunmasız kalmalarıdır.

Özel yaşama yönelik tecavüzler, ulusal güvenlik ve kapitalist sistemin pazara yönelik ihtiyaçları doğrultusunda, modernite içinde de vardı. Ancak enformasyon toplumunda yeni olan, mahremiyet ihlallerine yönelik gözetim faaliyetlerinin elektronik ortama taşınması ve gündelik yaşamın tüm pratiklerini kapsayacak şekilde sıradan insanları da içine almasıdır. Ayrıca bu durum, haberleşme ile iletişimin siber-uzaya kayması ve terörist faaliyetlerin izlenmesi gerekçesiyle, günümüzde en uç noktaya ulaşmış ve bireylere nefes dahi aldırılmayacak bir seviyeye gelmiştir. Amerika’da 11 Eylül saldırısından sonra çıkartılan anti-terör yasaları, mahremiyet ihlalleri için gerekli hukuksal alt yapıyı da hazırlamıştır. Bunun en güncel örneği, internet servis sağlayıcılarının -istihbarat birimleri veya güvenlik güçlerine istendiğinde üzere- internet ve e-posta kayıtlarını bir yıl boyunca saklayacak olmalarıdır; ayrıca, bireyler hakkında belli bir amaçla -örneğin vergi beyanı dolayısıyla- tutulan bilgiler de, gerektiğinde tüm devlet kuruluşları tarafından paylaşabileceklerdir. Anti-terör yasalarındaki mahremiyet ihlalleri bunlarla da kalmamış, Amerikan Başkanı doğrudan olarak sıkıyönetim komutanı yetkileriyle donatılmıştır. Buna göre Başkan, istediği kişiyi yargıç önüne çıkmaksızın süresiz olarak gözaltında tutturabilecek, neden tutuklandığı konusunda kişiye açıklama yapma zorunluluğu olmayacak, sanığın avukat tutma hakkı ortadan kalkacak ve yargılama kapalı şekilde yapılabilecektir.⁵² Bu yasalar doğrultusunda, sıradan bir kişinin internette yaptığı ve istihbarat birimlerince gözetim altında tutulan e-posta kayıtlarına dayanılarak, evinde tutuklandığı ve hükümete ait bir merkezde gözetim altına alındığı, dışarıyla da tüm iletişiminin kesildiği varsayılın. Bu durumda, hem *bireysel mahremiyet* hem *enformasyon mahremiyeti* hem de *mekansal mahremiyet* ihlal edilmiş olmaktadır. Görüldüğü gibi, enformasyon toplumunun/ teknolojilerinin günümüz insanına en büyük getirilerinden(!) biri bu tip uygulamalar olmaktadır. Bunlara bir de, Enformasyon Bilinçlendirme Ofisi (*Information Awareness Office*) tarafından 2002 yılı içinde Amerika merkezli olarak küresel bazda uygulamaya sokulan ve başında -komplo kurma, İran-Kontra skandalında delilleri yok etme, Kongreye yalan söyleme, kamuoyunu yanıltma gibi suçlardan mahkum olan, ayrıca Kosta Rika Hükümetince

⁵⁰ Simone Fischer and Michael Hubner, ‘Privacy and Security at Risk in the Global Information Society’, *Cybercrime: Law Enforcement, Security and Surveillance in the Information Age*, Ed. Douglas Thomas and Brian D. Loader, (London: Routledge, 2000), s. 89.

⁵¹ Avcı, Enformatik..., s. 39.

⁵² Nuh Gönültaş ve Eşref Günaydın, *Dijital Röntgenci: Sam Amcanın Soğuk Nefesi*, (İstanbul: Karakutu Yayınları, 2003), s. 39.

yürütülen kokain kaçakçılığına yardım etmekle suçlanan- güvenlik eski danışmanı amiral John Poindexter'in bulunduğu Tam Gözetim Programı'nı; Promis, Echelon ve benzeri sürüklemeye ağları/uydularla gerçekleştirilen gözetim faaliyetlerini; büyük şirketler ve pazarlamacı grupların tüketici profili çıkarmaya yönelik istihbarat çalışmalarını ekleyin: İşte yeni toplumun yapısı! Bu toplumsal yapının 'enformasyon toplumu' olarak mı yoksa 'gözetim toplumu' olarak mı adlandırılacağı, hükümetlerin uygulamalarına -ve bireylerin bakış açılarına- göre değişecektir. Değişmeyen ise, mahremiyet ihlalleri ile özel yaşama yönelik tecavüzlere yol açan gözetim faaliyetleri ve enformasyon teknolojileridir. Diğer bir deyişle, enformasyon toplumu ile gözetim toplumu arasındaki sınırlar giderek silikleşmekte; bazı kesimlerce enformasyon toplumu olarak nitelenen ve kutsanan yeni toplumsal yapı, hızla gözetim toplumuna doğru kaymaktadır.

Bu durum '1984' ve 'Cesur Yeni Dünya' gibi eserlerde ele alınmıştır. Ancak enformasyon teknolojilerindeki inanılmaz gelişmeler sonrasında bugün gelinen aşama, söz konusu tehlikeyi kara-ütopya olarak nitelenen bu eserlerin ötesinde, hızla gündelik yaşama taşımaktadır. Yirmi yıl önce Echelon ile ilgili bir açıklama yapan ABD eski senatörlerinden Frank Church, günümüze yönelik büyük bir öngörü içinde durumun vahametini şu sözlerle dile getirmişti:⁵³

'... bu büyük sistem, her an Amerikan halkının üzerine odaklanabilir. Ve hiçbir Amerikalı bu koca gözden kaçamaz. Sistem her türlü iletişimi gözleyebildiği için saklanacak bir yer görünmüyor. Eğer bu hükümet bir gün diktatörlüğe meylederse, ya da bir diktatör günün birinde yönetimi ele geçirirse, istihbarat servislerinin kendisine sunacağı bu teknolojik kapasite ile diktatörlüğünün tüm gereklerini yerine getirebilir. Buna karşı savaşamaz ve karşı da koyamazsınız. Çünkü bu yönde atılacak adımlar, daha siz atmadan hükümetin bilgisi dahilinde olacaktır. ... İşte söz konusu olan teknoloji budur.'

Enformasyon toplumu ve onun yeni teknolojileri sayesinde, bireyler ile toplum daha önce hiç olmadığı kadar *savunmasız* ve *şeffaf* bir yapıya kavuştuğundan; özel yaşamın korunması ve mahremiyetlerin ihlali sorunsalı, çağdaş sosyal teori yanında hukukun da üzerine eğildiği en temel konulardan biri haline gelmiştir. Mahremiyet, uluslararası insan hakları hukukunda 'korunması gereken temel bir hak' olarak görülmüş; Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 17. maddesinde de, 'Hiç kimsenin mahremiyeti, ailesi, evi veya haberleşmesi keyfi ya da hukuk dışı müdahalelere konu olamaz ve şeref ile itibarına hukuk dışı saldırı yapılamaz' hükmü yer almıştır. Bu arada 'birey olma bilinci' ve 'gizliliğin' yaşamsal bir anlam ifade ettiği gelişmiş ülkelerde, kamuoyunun zorlaması ile çıkarılan yasalarla bireylerin koruma altına alınması hedeflenmiştir. Amerika 1966'da kabul ettiği Enformasyon Özgürlüğü Yasası doğrultusunda, vatandaşlarının 'çok gizli' sınıflaması dışındaki tüm belgelere ulaşma hakkını genişleterek, toplumu da mümkün olduğunca şeffaflaştırma amacına yönelmiştir; aynı şekilde Danimarka ile Norveç 1970, Hollanda ile Fransa 1978, Kanada ile Avustralya da 1982'de benzeri yasaları yürürlüğe sokmuşlardır. Bu dönem, özel yaşamın korunmasına yönelik yasaların da çıkışına tanıklık etmiştir: Mahremiyet ihlallerini engellemeyi hedefleyen yasalar, ilk olarak 1973 yılında -dünyada bürokratik olarak en iyi örgütlenmiş refah devleti olarak kabul edilen- İsveç'te, bir yıl sonra Amerika'da, 1978 yılında Kanada/Danimarka/Fransa ve Batı Almanya'da, 1984 yılında da İngiltere'de kabul edilmiştir.⁵⁴ Ancak her şeye rağmen, birçok ülkede mahremiyet/gizlilik ihlallerine yönelik caydırıcı ve koruyucu nitelikte önlemler sunan yasalar hazırlanmasına karşın, bunların gerçek bir çözümü içermediği yaşanan gelişmeler sonrasında açık olarak görülmüştür. Bireyler hakkında toplanan enformasyonun sınırlandırılmasını öngören bu yasalar, ya terör ve benzeri olaylar nedeniyle günümüzde işlerliklerini kaybetmişler, ya da daha çok devletin topladığı veriler üzerine

⁵³ Ali Çimen, *Echelon: İstihbarat Dünyasının Perde Arkası*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2002), s. 262.

⁵⁴ Alvin Toffler, *Yeni Güçler Yeni Şoklar*, Çev: Belkıs Çorakçı, (İstanbul: Altın Yayınları, 1992), s. 338

odaklanması sonucunda -kapitalist sistemin dönüşümüyle- bireyler hakkındaki enformasyonu rekabet ve pazar koşulları açısından önemli bir silah olarak kabul eden şirketlerin topladığı veriler denetim dışı kalmıştır.⁵⁵ Böylece, bireysel mahremiyet ihlallerini önlemeye yönelik kalıcı çözümler, sadece yasa maddelerinde ve kağıt üzerinde gerçekleşmiştir.

Sonuç olarak, özel yaşam/yalnız bırakılma hakkı ve kişisel bilgilerin kimlerle paylaşılıp kimlerle paylaşılmayacağı gibi tercihlerin belirlediği mahrem alan ile onu korumaya yönelik yasal sınırlamalar, yaşam tarzları ile toplumsal yapıyı dönüştüren enformasyon teknolojileri çerçevesinde giderek işlevsizleşmeye ve ortadan kalkmaya başlamıştır. Teknoloji alanında her geçen gün katlanarak çoğalan gelişmeler, bireyleri giderek daralan bir çemberin içine hapsederken; insanların gündelik yaşamdaki tüm etkinlikleri elektronik ortamda sürekli izlenmeye ve kayıt altına alınmaya başlanmış, yerküreyi dört bir yandan çevreleyen uydu ve bilgisayar ağları da son sürat gelmekte olan *gözetim toplumunun* alt yapısını hazırlayarak temellerini atmıştır.

GÜNÜMÜZDE GÖZETİM TOPLUMUNA YÖNELİK MEVCUT UYGULAMALAR

Günümüzde yaşanan mevcut gelişmeler paralelinde ve konuyu toparlayıcı nitelikte genel bir değerlendirme yaparsak, bireylerin özel alanlarına ait her tür bilginin devletin ilgili birimlerinin ya da çeşitli firmaların bilgisayarlarındaki veri tabanları içinde toplanması/saklanması ve işlenmesi anlamına gelen⁵⁶ gözetim toplumunun karakteristiklerini içeren uygulamaların en genel biçimiyle üç alanda ortaya çıktığı görülür: Birincisi, küresel terör eylemlerine karşı ve ulusal çıkarlar için -başta ABD olmak üzere, bu teknolojiler üzerinde hakimiyet sağlamış devletlerce- geliştirilen ve kişisel mahremiyet alanlarını tümüyle yok sayarak uygulamaya konan gözetim pratikleridir; ikincisi, idari yapılanma ile yönetim şeklinin, enformasyon teknolojileri doğrultusunda giderek sanal bir anlam kazanmaya ve elektronik devletin yeni bir eğilim olarak kabul görmeye başlamasıdır; üçüncüsü de, kapitalist sistemde yaşanan dönüşümler sonrasında '*yeni ekonomi*' olarak adlandırılan pazar sisteminde tüketimin ön plana geçmesi ve buna bağlı olarak tüketici davranışlarının mercek altına alınıp yakından izlenmesidir.

Bunlardan ilki, çalışma içinde bahsedilen gözetim pratikleriyle de yakından bağlantılıdır. Günümüzde yeni bir trend olarak belirginleşen ve toplumsal yapının karakteristiklerini oluşturan sosyo-politik ve kültürel eğilimler paralelinde, bir yandan dinin modernite içinde yitirdiği önemi geri kazanması, diğer yandan da çoğulculuk/yerelleşme ve etnik kimliklerin kabul görmeye başlaması gibi etkenler sonrasında, öz-kültürlere dönüş ve medeniyetler çatışması gibi motifler ışığında küresel terör eylemleri tırmanışa geçmiştir. Böylece, enformasyon teknolojilerinde tam bir hakimiyet sağlamış devletlerin istihbarat birimlerince uygulamaya konan gözetim pratikleri, enformasyon toplumundan gözetim toplumuna geçişin sinyallerini de vermeye başlamıştır. Bu ülkelerin başında, -küresel jandarmalık misyonunu(!) da üzerine almış olan- Amerika gelmektedir; özellikle 11 Eylül saldırıları sonrasında yaşanan gelişmeler, daha önce gerçekleştirdiği gözetim faaliyetleri ABD Kongresi ile kamuoyunda büyük tepkilere neden olan Amerikan istihbarat birimlerinin önündeki engelleri neredeyse tümüyle kaldırmıştır.

İkincisi, enformasyon teknolojileri ile internetin gündelik yaşamda kurduğu hakimiyetle birlikte, devlet ile vatandaşları arasında başlayan yeni bir döneme işaret etmektedir. *E-devlet* adı verilen bu dönemde, vatandaşların ilgili enformasyona ulaşması/idari hizmetlerden kolayca yararlanması ve yönetime -görece biçimde- daha aktif olarak katılmaları amacıyla, devlet giderek sanal bir ortama taşınıyor: Birleşmiş Milletler üyesi 189 ülke hakkında, internette bir enformasyon sitesi bulunuyor; Avrupa Birliği, gelecek vizyonunun adını 'E-Avrupa' olarak belirledi; Türkiye de, başta Başbakanlık olmak üzere, kamuya ait belli siteleri birbiriyle bağlantılandırdı. Birçok

⁵⁵ Oscar Gandy, *Communication for and Against Democracy*, (Montreal: Black Rose Book, 1989), s.

71

⁵⁶ Lyon, Elektronik..., s. 16

ülkede vatandaşlar, devletle inter-aktif iletişim içindeler: Resmi dilekçelerine yanıt alabiliyor, nüfus cüzdanı veya pasaport başvurusu yapabiliyor, tapu kaydı, trafik işlemleri ve emeklilik gibi gündelik rutinleri zaman kaybetmeden kolayca halledebiliyorlar. Sonuç olarak, devlet 24 saat boyunca, kesintisiz ve daha saydam (!) hizmetler verebiliyor.⁵⁷ Böyle olunca da, gözetim pratikleri inanılmaz derecede kolaylaşıyor. Elektronik ağ üzerinde, -hangi ülkenin vatandaşına ilişkin olursa olsun- her türlü bilgiye ulaşmak, sürüklenme ağlarına sahip istihbarat birimlerince çok daha kolay ve zahmetsiz bir hal almakta. Ayrıca, özellikle gelişmiş ülkelerdeki egemen güçler/merkezi iktidarların denetimi ve yönlendirmesiyle, -eğitim alt yapısının, teknolojinin, pazar koşullarının ve devletin sunduğu imkanlar doğrultusunda- insanlar teknolojiye daha bağımlı hale gelmekte. Bunun sonucunda, giderek internet ve teknoloji bağımlısı bireyler ortaya çıkmakta; bunlar, çalışma yaşamı ile her tür toplumsal etkinliklerinde interneti temel materyal olarak kullanmakta ve sanal dünyanın hızla değişen kültürel yapısına hemen adapte olabilmektedirler. Bu nedenle, bazı kuramcılarca günümüz 'erişim çağı' olarak da nitelenmektedir.⁵⁸ Kısacası, toplumsal yaşamı bütüncül biçimde kapsayan etkinlikler, artık internet ortamında yapılmaya başlanmaktadır; buna e-devlet içindeki işlemler de eklenince, mevcut durum ile bunun sonucunda ortaya çıkması muhtemel gözetim pratiklerinin sonuçları çok daha çarpıcı bir şekilde gözler önüne serilmektedir.

Üçüncüsü de, dönüşen kapitalist sistem içinde enformasyonun önemi ve bireylerin gözetimi üzerine kurulu olan 'yeni ekonomi'dir. Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından tek kutuplu kalan dünyada kapitalist sistemin belirleyici güç haline gelmesi ve küresel nitelikteki ekonomik yapıyı kendi kuralları dahilinde empoze etmeye başlaması; bir yandan keskin bir rekabet ortamını gündeme getirirken, diğer yandan da istihbarat faaliyetlerinin yönünü değiştirmiştir. Bu anlamda, kapitalist sistem ile gözetim faaliyetleri arasında yeni bir ilişkisellik ortaya çıkmıştır. Gözetim faaliyetleri, 'global ölçekte' hükümetler ve istihbarat servisleri yoluyla diğer ülkelerdeki büyük şirketler üzerine odaklanırken, 'bireysel ölçekte' de kişilere ait tüketim profillerinin oluşturulması amacıyla iç piyasalara yönelmiştir. Global düzeyde gözetim, uluslararası şirketlerin, rakiplerinin ticari sırlarını ve ihalelere yönelik anlaşmalarını ele geçirme çabaları ya da sanayi casusluğu şeklinde kendini göstermektedir; bunlar, devletin 'resmi eli' olan istihbarat servisleri veya bu alanda uzmanlaşmış özel kurumlarca gerçekleştirilmektedir. Asıl önemli olansa, tüketim ve tüketici profillerinin çıkarılması amacıyla, gündelik yaşam içinde bireyleri dört bir yandan sarmalamakta olan pratiklerdir; bu, tüketim kalıplarına yönelik enformasyonu, piyasa değeri olan ve rekabet avantajını eline geçirmek isteyen şirketlerce sürekli talep edilen bir materyale dönüştürmektedir. Bunun yolu, tüketiciyi her yönüyle tanımaktan ve gözetim altına almaktan geçmektedir. Tüketici bilgileri sürekli olarak güncelleştirilip veri tabanlarına kaydedilirken, tüketim kalıplarının belirlenmesi için oluşturulan veri bankalarında; demografik verilerden hobilere, cinsel tercihlerden dinsel inançlara ve kullanılan diş macununun markasından ayda ne kadar yumurta tüketildiğine kadar her türlü enformasyonun derlemesi yapılmaktadır. Tüm bunların sonucunda, ciddi bir pazar gücüne sahip olan şirketlerin değeri, satışını yaptıkları ürün ve hizmetlerin tutarıyla değil, sahip olunan müşteri bilgilerine ait veri bankalarının büyüklüğü ile ölçülmeye başlanmaktadır.

Sonuç olarak, gözetim pratikleri bireyleri kaçışın mümkün olmadığı şekilde dört bir yandan çevrelerken, gözetim toplumunun gelişine vurgu yapanların sayısı da günden güne artmaktadır. Bu arada söz konusu durumun sonuçlarına yönelik olarak, farklı bakış açıları paralelinde alternatif görüşler de ortaya atılmaktadır. Genel kanı, teknolojinin sunduğu imkanlar doğrultusunda gözetim pratiklerinin, merkezi idare ve/veya egemen güçlerce yönetilen totaliter nitelikte bir toplum yapısına yol açacağıdır. Ayrıca, gözetim teknolojilerindeki yoğunlaşmanın, bir yerden sonra bireyleri isyan noktasına getireceği; gözetim pratiklerini sistematikleştiren veya buna

⁵⁷ Bahadır Kaleağası, 'İnternet ve e-devlet', *Radikal Gazetesi*, 12 Mayıs 2001

⁵⁸ Jeremy Rifkin, *The Age of Access: The New Culture of Hypercapitalism Where all of Life is a Paid-For Experience*, (New York: Tarcher-Putnam, 2000), s. 14

göz yuman iktidarlara karşı, vatandaşların güvensizlikleri ve tepkileri sonucunda devletten uzaklaşma sürecinin yaşanacağı, bu durumun da vatandaşların katılımına ve güvenine dayanan devletlerin sonunu getireceği ya da bazı 'yeraltı' oluşumlarının önünü açabileceği vurgulanmaktadır. Bu iki görüş yanında, daha iyimser bir bakış açısıyla, sanal dünyanın süreç içinde kendi hukuksal alt yapısını oluşturacağı; bu şekilde, bireysel özgürlükler ile mahremiyetlerin korunma altına alınacağını savunanlar da bulunmaktadır.

SONUÇ

Gözetim pratiklerinin gündelik yaşamın tüm alanlarında egemenlik kurmaları ve gözetim toplumunun hükümranlığını ilan etmeye başlamasındaki başlıca etken, iktidarlar/egemen güçler ile enformasyon teknolojileri arasındaki ortaklık ve bu teknolojilerde görülen inanılmaz gelişmeler olmuştur. Sanayi toplumunda dinamo görevini buharlı makinelerin üstlenmiş olmasındaki gibi; enformasyon toplumunda da bu görevi, mikro-teknolojilere dayalı olarak telekomünikasyon, bilgisayar ve uydu sistemleri yüklenmiştir. Bunlar sayesinde gözetim pratikleri, tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar sistematik ve etkin bir hale gelmiştir. Enformasyon teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ve sosyo-ekonomik yapıdaki dönüşümler ile zirve noktasına ulaşan gözetim pratikleri; günümüzde tümüyle kurumsallaşarak toplumu her yönden çember içine almış, bireyleri yaşamın her anında ve gerçekleştirdikleri tüm etkinliklerde merkezi bir gözetimin merceği altına yerleştirmiştir. Bu bağlamda, enformasyon teknolojilerinin mevcut getirilerinin yanında; iktidarların merkezileşmesi, totaliter eğilimlerin gün ışığına çıkması, özgürlüklerin kısıtlanması ve mahremiyetlerin ortadan kalkması gibi olumsuz sonuçları da söz konusudur. Bu sayede, bir yandan bireyler/toplum denetim altına alınabilirken, diğer yandan da egemen güçlerin iktidarı en üst seviyeye taşınmaktadır. Toplumsal yaşama bir eyleyen ve/veya tüketici olarak katılan insanoğlu, günümüzde gözetim teknolojilerinin nefesini her an biraz daha fazla ensesinde hissetmeye başlamaktadır. Bu nedenle, toplumsal yaşamdaki sonuçlarını her yönüyle ele almadan, teknolojik determinist eğilimler içinde yeni teknolojileri çılgınca bir iştah ile hayatımıza buyur etmek ve kutsamak, madalyonun karanlık yüzünün gözden kaçırılmasına neden olabilecektir. Buna bağlı olarak, insanlığa sunulmakta olan imkanlar tüm yönleriyle yeniden ele alınmalı ve üzerinde tekrar tekrar düşünülmelidir. Genel bir kavramlaştırma sağlayabilmek için, çalışmanın ulaştığı sonuçları birkaç madde içinde sınıflandırmak mümkündür:

Gözetim toplumunun analizi, iktidar ilişkilerinden soyutlanmadan ve teknolojik determinist bir bakış açısı içine saplanılmadan; gözetim, toplumsal denetime yönelik pratikler ve egemenlik yapıları arasındaki karşılıklı ilişkiler bağlamında ele alınmalıdır. İnsanlık tarihi, iktidarların enformasyonu/bilgiyi denetleme uğraşlarına yönelik sayısız örneklerle doludur. Enformasyon, her zaman için 'gücü' ifade etmiştir; bu güce sahip olanlar da, iktidarı ele geçirme ve/veya muhafaza etme yarışında rakiplerine karşı büyük bir üstünlük sağlamışlardır. Ancak bugün bazı kuramcılarca iddia edilen, bu durumun artık sona ermekte olduğudur; onlara göre, teknolojinin sunduğu imkanlarla günümüzde enformasyona/bilgiye sahip olmak, geçmişte olduğu gibi sadece seçkin sınıfa ait bir imtiyaz olmaktan çıkmıştır, bilgiye ulaşmanın yolları artık herkese açıktır. Bu bakış açısı belli bir doğruluk payı içermekteyse de, enformasyonu/bilgiyi denetimi altında tutanların ve programlayanların, bugün de iktidar seçkinleri olduğu göz ardı edilmektedir. Diğer deyişle, internete giren herkesin istediği her alanda her tür enformasyona/bilgiye ulaşabileceği vurgulanırken, dikkatten kaçan nokta bunların içeriğidir. Bu, bize '*sunulmuş*' olan verilerden oluşur; bizim istediğimiz bilgilerden öte, bize verilmesinde iktidarlar açısından sakınca olmayan bir enformasyondur. Ayrıca burada, iktidarların/egemen sınıfların toplumu istedikleri gibi yönlendirmek amacıyla açıkladıkları '*yönlendirilmiş*' veriler -veya dezenformasyon da- söz konusudur. Bu anlamda, enformasyona/bilgiye sınırsız ulaşımın veya doğruluğu kesin verilerden her zaman için bahsedilemez. Enformasyon toplumu ile gözetim toplumu arasındaki ince bir çizgi şeklindeki ayrımlaşma, siyasi yönetim erkinin ya da toplumda söz sahibi olan egemen güçlerin

niyetleri ve bu bağlamda gerçekleştirilen politikalar/uygulamalar noktasında ortaya çıkacaktır. Enformasyon teknolojilerinin alt yapısını oluşturduğu toplumsal yapı, bireyleri ve onların mahremiyetlerini koruma şemsiyesi altına alacak şekilde hukuk zeminine oturtulur ve iktidarların/egemen sınıfların gücü bu paralelde sınırlandırılırsa, toplumsal yapı ancak o zaman ‘enformasyon toplumu’ olarak adlandırılabilir. Fakat, enformasyon teknolojilerinin sağladığı ‘şeffaflık’ sadece bireyler ve mahremiyetler alanı ile sınırlıyken, iktidarların eylemleri ve uygulamaları bir sır perdesinin altında kalırsa, burada söz konusu olan ‘gözetim toplumu’dur. Enformasyon toplumu ile gözetim toplumu arasındaki bu ince çizgi, en karakteristik şekliyle -ve iktidar ilişkileriyle bağlantılı olarak- teknoloji alanında görülür. Her biri ayrı ayrı ele alındığında, yaşamın kalitesini yükselten ve bireylere büyük kolaylıklar sağlayan bir evrenin çağrışımı içindeki enformasyon teknolojileri; ‘bütünleşik sistemler’ olarak bir araya geldiklerinde, çok güçlü bir sinerjiye ulaşırlar ve insanlığa hizmet etme/ kolaylıklar sağlama misyonunun yerini insanlığı denetim altına alma amacı alır.

Gözetim pratikleri, bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren en üst sınıra ulaşmış olacaktır. Enformatik gözetimin başlıca enstrümanlarından olan bilgisayar ile internetin toplumda genel bir kabul görebilerek yaygınlaşması, yirminci yüzyılın üçüncü çeyreğine rastlarken; kullanıcıları, - beyaz ırka mensup, Anglosakson, erkek, iyi eğitim almış, gelir düzeyi yüksek ve gelişmiş ülkelerde yaşayan- gruplarla sınırlıydı. Bu ortamda, gelir ve eğitim düzeyi düşük olanlardan, teknolojik yeniliklere mesafeli duran belli bir yaşın üzerindeki ve gelişmekte olan ülkelerin vatandaşlarından söz etmek pek mümkün değildir. Ancak günümüzde özellikle çocuklar ve gençler, yaşamlarının ilk dönemlerinden itibaren enformasyon teknolojileriyle yakın bir ilişki içindedirler. Bilgisayar oyunları, internette sörf, chat ve tartışma grupları, web sayfaları, kültür portalları ve e-posta gibi siber etkinlikler, toplumsal ilişkilerin ve diğer kültürel faaliyetlerin yerini alırken; bu alandaki özendirici gelişmeler paralelinde, gerçek dünya ile sanal dünya hızla yer değiştiriyor. Bunun sonucunda enformatik gözetim doğal olarak çok daha kolay şekilde gerçekleştirilebilecek ve iktidarlar toplumu zahmetsizce denetimleri altına alacaklardır. ‘Yeni ekonomi’ anlayışı paralelinde örgütlenen piyasalar ile toplumsal yaşamda, ‘dünyanın bütün bilgisayarları birleşin!’ çağrısı diğer bütün ideolojik ve politik sloganları bastırmaktadır. Gündelik yaşam ve piyasalar, tüketim kalıpları ile tüketici bilgilerini içeren enformasyonun sistemli şekilde gözetimi üzerinde yükseliyor. Bu bağlamda, tüketici bilgileri dev ölçekli veri bankalarına kaydedilir ve sürekli şekilde güncelleştirilirken; tüketim kalıplarının belirlenmesi amacıyla oluşturulan veri tabanlarında, tüketiciler hakkında -kendisinin bile bilmediği kadar- çok detay yer almaktadır. Kısacası, ‘yeni ekonomi’ tüketicilerin gözetimi üzerinde yükselmektedir.